

Örülök, ha használhatónak találsz, s ha hivatkozol e helyre, megköszönöm!

Varga Papi László

Zsidó magyarok Szegeden, Löw Lipót és Löw Immánuel

Bába Kiadó

Szeged

2001., 2003.

Tartalom

Zsidók és zsidó magyarok Szegeden	3
Löw Lipót, a zsidó magyarok papja és nevelője	18
“A földkerekség legtudósabb rabbija”	23
Irodalomjegyzék	19
Jegyzetek	33
A borítón Endrey Sándor: <i>Dr. Várhelyi Rósa Izsó</i> (Veréb Simon reprodukciója)	
A hátsó borítón Tardos Taussig Ármin grafikája	

Kik a zsidók? Maga a kérdésselvetés hatalmas vitákat, érzelmi-indulati reakciókat vált ki. Az itt következő oldalakon ezekkel igyekszünk nem foglalkozni, ám választott témánk megköveteli, hogy a zsidósággal kapcsolatban néhány sajátosságra emlékeztessünk. Az első talán az, hogy ez az emberi közösség több mint háromezer éve megőrizte kulturális, vallási és származási önazonosságát. E nem csekély időben számosan minősítették különféle látószögéből a zsidókat, de magának a zsidóságnak a körében is többféle önmeghatározás alakult ki. Most és ez alkalomból egy magyar író gondolatait idézzük: A zsidóság nép, amelynek nemzete Izrael államban él, nemzeti-ségi csoportjai pedig szerte a világban. A zsidó nemzet létezése kétezer éven át szünetelt, de a huszadik században a bibliai földön megújult. Mindez önmagában is különleges helyzet az emberi világban, rendkívülivé az teszi, hogy a zsidó lét Istennel terhelt létezés. Zsidó az, aki nemcsak egyszerűen lenni akar, hanem az Istentől rendelt kötelességének a teljesítésében akar lenni.

A zsidó vallás szerint más nemzetek is megismerhetik az Istent, és gyakorolhatják az erkölcsi törvényt, és mégis, Izrael kapta a rettentő kiváltságot, hogy gyakorolja a Törvényt. A kapott felszólítás és az arra adott válasz révén, amely elvezetett a szövetséghez, Izrael tanúja az egyetlen és hatalmas Istennek. A zsidók elpusztítására tett iszonyú kísérlet – mint Heller Ágnes mondja – a kereszténység kiirtását is jelentette volna. Hiszen ha elpusztítják a zsidóságot az utolsó írmagjáig, nem lesz tanú Krisztus létezéséről. Zsidónak lenni ebben az értelemben valóban egyedi, rendkívüli létet jelent, nem vethető alá a történettudomány, a politológia szakszerű, ennélfogva korlátozott meghatározási kísérleteinek.

Kik a magyar zsidók? Mindazok, akik annak vallják magukat. A nyelvi forma azt tükrözi, hogy a nemzeti hovatartozás a vallást, az Istenhez való viszony meghatározását követi. Csakúgy, mint a magyar katolikus egyház híveié, vagy a többi hívő csoport tagjaié. Vannak magyar katolikusok, reformátusok, baptisták is. A vallástalan így szólhat, Montesquieu-vel: Először szükségszerűen ember vagyok, és csak véletlenül francia (vagy német, szerb, magyar). A nemzeti hovatartozás nem a létünket minősítő legelső kategória.

Kik a zsidó magyarok? Erre olyan egyszerű válaszolni, hogy szinte költői kérdésnek tekinthető. Mindnyájan használjuk ezeket a kifejezéseket: határokon túli magyarok, református magyarok, szórvány magyarok. A jelzős szókapcsolat, amely a magyarság halmazán belül egy kisebb kört jelöl, egyszerű nyelvi tény, semmiféle magyarázatot nem igényel. A magyarság ezen köreiről azért szólhatunk, mert léteznek. Magyarnak vallják magukat bizonyos emberek argentin vagy szlovák állampolgárként, reformátusként, párizsi vagy bákói lakosként is. A zsidó magyarok létezéséről azonban az előbbieknél különösebb történelmi út eredményeként szólhatunk.

Zsidó magyarnak lenni, vagy magyar zsidónak lenni olyan választást jelentett, amelynek jobb megismerése valamennyiünk számára közös ügy, nemzeti és emberi kötelesség. Az itt következő dolgozat ennek a folyamatnak szegedi állomásairól és szegedi főszereplőiről kíván áttekintést nyújtani. A hivatkozott szerzőkön kívül Apró Ferenc lektori munkája, Teresa Horváth-Löw értékes kritikái megjegyzései, valamint Pollák László tanácsi voltak a szerző segítségére, köszönet illeti őket ezért.

Zsidók és zsidó magyarok Szegeden

A betelepülés évtizedei

Szeged első évszázadaiból igen kevés okleveles adat maradt ránk. A város 1183. évi okleveles említését követően hospesei (betelepülői) révén IV. Béla egyik 1247-es adománylevelében szerepelt, majd 1498-ban, II. Ulászlótól nyerte el a szabad királyi város kiváltságait. Ebben az időben a szabad királyi városoknak már van zsidó lakossága, amely tény adóztatásuk dokumentumain kívül jobbra a német polgárok zsidóellenes, tehát konkurencia ellenes akciói jeleznek.

Szeged város egy zsidó lakójáról, Izsákról és néhány társáról feljegyezték, hogy 1524. március 3-án tíz drágaköves arany ékszert helyezett letétbe Pozsony város hatóságánál.¹ Személye és szegedi hitsorsosai ismeretlenek. A korszak tárgyi emlékei, írásos dokumentumai jórészt elpusztultak. A hamarosan, 1543-ban bekövetkezett török hódoltság a szabad királyi városi jogfolytonosságot is megszakította.

Szeged a felszabadító háborúk második hulláma után, főleg a török elleni hadműveletekben megmutatkozó logisztikai jelentőségét elismerve nyerte vissza korábbi jogállását.

III. Károly 1719. május 21-én Szegednek írt kiváltságlevele kimondta, hogy a városi tanács polgárokat és lakosokat kebelébe felvehet, valamint a városba polgárként csak katolikus személyek vehetők be.² Ennek értelmében még a reformátusok megtelepedése is lehetetlenné vált Szegeden: 1723. máj. 21-én a tanács döntést hozott a kálvinisták városból való kiutasításáról és kitiltásáról.³ 1768-ban feljegyezték, hogy a városban, mint ez előtt, úgy most is egyetlen zsidó sem lakik.⁴ Zsidó kereskedők azonban megfordulhattak itt, peres ügyeik is lehettek, mert a város 1723. évi jegyzőkönyvében szerepelt a zsidó eskümintá.⁵

Egy 18. századi letelepedési kísérlet illetve egy kikeresztelkedés után⁶ II. József türelmi rendelete közeledtével (az 1792-ből fennmaradt zsidó összeírás szerint) az első, aki Szegeden tartósan megtelepedett, az 1781-ben ideköltözött Pollák Mihály volt. 1784-ben hatan (Izrael, Jakab, Pollák, Sachter, Spitzer, Wolf nevű családok) folyamodnak letelepedési engedélyért. 1786-ban már 18 családot és két nőtlent írtak össze. Nevezettek egy része idetelepedés előtt Új-Szegeden lakott. Ez és több más adat a korból azt mutatja, hogy a 18. század utolsó évtizedeiben a Szeged környéki településeken már sok zsidó család élt.⁷ 1786-ban a Helytartótanács engedélyezte, hogy polgárjog nélkül, de lakhassanak zsidók a szabad királyi városokban. Szeged további akadályokat nem gördített beköltözésük elé, ezért a családok száma gyorsan emelkedett. Az 1786-87 telén megismételt népszámláláskor már 25 famíliát 136 főnyi népességgel írnak össze.⁸

A hitközség életéről az első feljegyzés 1788-ból való, beszámol a bíró, két esküdt, két pénztáros, két templomszolga megválasztásáról.⁹ A hitközség első rabbija 1789-90-ben Jechiel, őt követte Bak Hirsch (1790-1843) és Pillitz Dániel (1843-1847).¹⁰

II. József halála után – a többi szabad királyi várostól eltérően – Szegedről nem utasították ki a zsidókat. Felismerték tevékenységük hasznosságát a közvetítő kereskedelemben.¹¹ Mint Szeged 19. századi történetírója megjegyezte: a zsidóság megélt anélkül, hogy nálunk bármikor is uzsoráskodásra adta volna magát.¹²

A hitközség szervezeti szabályzata 1791. december havában készült a zsidó hitközségekben szokásos szabályok (tekónósz) mintájára.¹³

Ezen szabályokban foglaltatik többek között az is, hogy a kisbíró körüljárt a tagoknál és kopogtatással figyelmeztette őket, hogy a zsinagógába való menetel ideje elérkezett. A templomkopogtató a Talmud idejétől külön tisztség volt. A középkortól máig pontosabban ismerjük a szerepét. A Klemperer családnév innen, a Klopfer-Klopferből származik. Később a sammas feladata lett a kopogtatás. Helyi szokás szerint változott a kopogtatások száma.¹⁴ A sammas (héber szó) jelentése zsinagógaszolga. A zsinagóga tisztviselője, akinek az a feladata, hogy tisztán tartsa a zsinagógát, rendbe tegye az imakönyveket, előkészítse a Tóra-tekerceket, és segítse a rabbit és a kántort (hazzánt) kötelességük végzésében. Azon kívül, hogy modern kor előtt a sammas korán

reggel körbe járt, mindenkinek bekopogott az ablakán, hogy felébressze az embereket a reggeli imádságra, ő jelentette be a születéseket és a halálozásokat is a közösségben, és elmondta a szer-tartások idejét.¹⁵ Azt bizonyára nem is sejtette a derék ember, hogy titulusa alighanem a babilóniai napisten nevéből ered, ily módon utólagos elégtételt jelentette a hetvenéves babiloni fogságot elszenvedett népnek.

1801-ben újabb szabályzatot készített a hitközség, amely szerint az ellenőrhöz beszo-gátott gabellából¹⁶ kell fizetni hetenként a rabbi és a kisbíró fizetését. Az utóbbi, a gabbaj vagy gabbe (a héber szó jelentése: felügyelő) a közösségben a jótékonysági adományok (cödáká) kezelője. Ő gyűjti össze az adókat, az adományokat, valamint ő dönt a felől, mire kell e pénzüsszegeket kiutalni. A zsinagógában a gabbáj a felügyelő, akit a laikusok közül választanak a gyülekezet vallásos életének ellenőrzésére. Őt illeti meg a Tóra-szekrény felnyitásának megtisztelő feladata, ő szólíthatja fel a gyülekezeti tagokat a Tóra olvasására (alija).¹⁷

A szegedi új zsinagógában az egyik kőszarkofágra vésett magyar gyászköltemény alkotója, dr. Gergely Judit nagypajára, mint a régi templom világi előjárójára, a gabes-re emlékezik.¹⁸

Az 1808-as összeírás szerint a 60 család 357 személyt jelent. A 60 családból 1 nagykereskedő (Wodianer), 10 kereskedő, 34 házaló, 5 mesterember és 1 árendátor.¹⁹

1813-ban a zsidók részére letelepedési helyet, ún. házkört jelöltek ki a Palánk és a Rókus városrész déli területén.²⁰ Szegeden sohasem volt gettó az 1813-ban kijelölt házkör területe, többször sor került annak bővítésére, ám a zsidó lakosság kb. 40 %-a Rókuson városrészben lakott, ami azt bizonyítja, hogy a szabályozást nem vették szigorúan.²¹

A házkör kijelölését inkább a befogadást kiegészítő aktusként, mint elkülönítő korlátozasként értelmezhetjük, hiszen ennek másféle nyomait sem őrizték meg a helyi jogszabályok, szabályrendeletek. A növekvő népesség növekvő területeket foglalt el. A zsidó közösség, amelyről alighanem az 1784. évtől, 11 család helyben lakásától beszélhetünk, megszervezte hitéletét, megépítette közösségi intézményeit, az iskolát, és a zsinagógát, amely tanház, közösségi ház és istentisztelet helye is volt.

1813-ban 12, 1844-ben 22 a zsidó háztulajdonosok száma. Számuk gyorsan nőtt, a dekonjunk-túra éveiben már túlnyomórészt a természetes szaporodás következtében. 1848-ban 338 zsi-dó család élt itt, 1683 főnyi népességgel, akik közül már 1181-en helybeli születésűek.²²

A község első elnöke: Spitzer Izrael

Az Ózsinagóga építése

A városba települt zsidók 1789-ben templomépítési engedélyt és telekvásárlási lehetőséget kértek a város tanácsától, de csak 1809-ben sikerült az első önálló templomot felépíteniük.²³ Az első zsinagóga építésébe 1803-ban kezdett a hitközség, az építési költségeket adakozásból és az ima-székek eladásából fedezték. Ezek 1804 nyarán el is keltek.²⁴ A szerény, 13 1/2 öl hosszú, 5 öl széles épület a mostani telken, az ártézi kút táján állott. Volt benne 129 férfi-, 99 női ülés.²⁵ Ez az épület egyre szűkebbnek bizonyult.

Felépítették a második zsinagógát. Ezt 1843. május 19-én avatta föl Schwab (Löw) Arszlán pesti főrabbi. Schwab Arszlán nemesen egyszerűnek és az ország akkori legszebb zsinagógájának nevezte az épületet.²⁶ A pesti vendéggel kántor és 20 tagú énekkar is érkezett, mivel Szegeden kar akkor még nem volt. Az énekkar alkalmazása épp úgy neológ újításnak számított, mint az, hogy a szegedi hitközségi jegyző, Bauer Márkfi Herman magyar ajkú, kedves érdemtelen hitfeleihez intézte beszédét.²⁷

Az Ózsinagóga (A Móra Ferenc Múzeum fotótárából)

A ma is látható második zsinagóga a régi teleknek Korona utcai során, jelenlegi helymegjelöléssel a Hajnóczy utca 12. szám alatt található. A Lipowszky Henrik és József által tervezett öregtemplom méretei: 16,5 * 29,9 m. Párkánymagassága 10,40 m, a belső zsinagógai tér területe 344 m². A templomban eredetileg 400 férfi és 260 nő számára volt ülőhely. Ez az épület az újklasszicizmus építészetének egyik legszebb szegedi emléke. Nemes arányaival, toszkán pillérrendjével, határozott felületi tagoltságával hat a szemlélőre. Háromhajós belseje őrzi klasszicista egységét.²⁸

Külső, Hajnóczy utcai falán, az ajtó két oldalán, a járda fölött valamivel egy-egy magyar és héber nyelvű tábla mutatja az 1879. március 12-én betört víz magasságát,²⁹ az utóbbi megemlékezik arról is, hogy a szent szekrényt nem érte el az áradat, a tóratekerccsek Isten segítségével épen maradtak. “És feljöttek a vizek a frigszekrény lábáig. Idáig jöjj, és ne tovább!”³⁰. A mai járókelő nehezen képzelheti el az áradat valódi magasságát, hiszen az árvíz utáni munkálatok során a várost feltöltötték. E helyen mintegy 130 centiméterrel volt alacsonyabban a járda, s akár felnőtt embert is elnyelhetett az özönvíz.

Az épület udvari nyugati falán 1924 decemberében elhelyezett nagyméretű, fehér márványlapok az első világháború idegen földben nyugvó 114 szegedi zsidó hősi halottja nevét tartalmazzák. Az emlékmű héber verseit Löw Immanuel írta. Az első világháborús emléktáblákat Tardos-Taussig Ármin (1874-1936) grafikusművész tervezte. A zsidótemetőben nyugvó 45 hősi halott síremléke szintén az ő munkája.³¹ (A művész közeli barátságban volt Juhász Gyulával, s annak idején szerdánként vendégül látta a Kelemen utca 7. számú házában a “napokat evő” József Attilát.³²)

A zsinagóga előterében igen szép vörös márvány falikút volt, a falakra mazkír-táblákat erősítettek. A belső tér keleti falán egyszerű nemes kialakítású oszlopok és ívek veszik körül a timpanonos záródású frigyszekrényt. A frigyszekrény felett a kötőablák, a félköríves lezárást a pajzsot tartó két kőoroszlán motívuma díszíti. A tóraszekrény ajtaja fölötti párkányon a felírat: “Az Örökkévalót mindig magam előtt tartottam” (Zsolt. 16,8).³³

Az íves-árkados kialakítású 267,70 négyzetméter területű női karzat U alakban veszi körül a belső teret.³⁴

A berendezési tárgyak már hiányoznak,³⁵ kivéve a klasszicista oltárt, amely még az első zsinagógából maradt meg. Ezt előbb az új zsinagógában, majd a hitközségi székház imatermében helyezték el. Az igen szép oltár Maurer Pál pesti szobrász munkája. Az egykor volt bútorokat Frischauf József, a gipszrózsákat Bisits Mihály, a vasmunkákat Takáts István, az oltárrácsot Tóth lakatos készítette.³⁶ Nem felesleges emlékeztetni arra, hogy a szó funkcionális értelmében vett oltár a zsinagógában nincsen, a zsinagógában nem mutatnak be áldozatot. A Tóra olvasó asztalt nevezi így a köznyelvi szóhasználat.

Az épület, amely jelenleg Szeged város tulajdona, a huszadik század utolsó éveiben történt külső restaurálása és majdani belső átalakítása után hangversenyeremként, kamara előadások színhelyeként kel új életre.

Pillitz Dániel

Pillitz Dániel

A polgárrá és magyarrá válás útján

Szegeden a 19. század harmadik évtizedében a zsidókat felvették a céhekbe. Egyes céhek egy ideig igyekeztek nehézségeket támasztani, de a legtöbb céh elismeri zsidó mesterek avatását. A zsidó lakosság részére csak 1839-ben engedélyezték az állandó boltban történő árusítást. Vannak olyan iparágak, amelyeket túlnyomórészt zsidók képviseltek, így az aranyműves és a kárpitos ipar. Egy év múlva már gyáralapításra is jogot nyertek. A város gyáriparában is jelentős szerep jutott a zsidóknak. 1841-ben a zsidó fiatalok részére iparos kiképző egyletet alapítottak.³⁷

1844-ben építették fel az első iskolát, (korábban 1790-től magántanítókat alkalmaztak egyes családok).³⁸ 1845-től 1870-ig külön, többnyire keresztény magyar tanítókat tartott a község.³⁹

Igen nagy súlyt fektettek a magyar nyelv elterjesztésére, a nemzeti kultúrára.⁴⁰ A király születésnapját Szegeden 1840. április 19-e óta magyar imával ünnepelték.⁴¹ (Először Makón, 1814-ben tartottak magyar nyelvű prédikációt.)⁴² 1847. február 7-én József nádor gyászünnepélyén Pillitz Dániel prédikált magyarul.⁴³ Ő volt 1848-ban az egyetlen zsidó írástudó, aki beadvánnyal fordult a belügyminisztériumhoz a zsidó emancipáció érdekében. A szegedi rabbi székéből 1845-ben Pesten, álneven kiadott német nyelvű reform szellemű Talmud-kritikája miatt kényszerült távozásra.⁴⁴ Szegeden Löw Lipót volt a harmadik rabbi, aki magyarul prédikált.

Löw Lipót

A nagy migráció idején Szegedre beköltözött zsidó családok 7/8-a hazai, a mindössze 1/8 része cseh és morvaországi eredetű. Jellemzőnek tekinthetjük, hogy a csak magyar nyelvet beszélő dél-alföldi városokban és községekben a hazai eredetű zsidóság tudott gyökeret eresztetni. Szegeden az országos 4,55 százalékkal szemben 5,16 százalék a zsidók aránya, de a hazai eredetből adódóan az asszimiláció itt volt a legelőrehaladottabb.⁴⁵ Ebben jelentős szerepe lehetett a kézműves, iparos, vállalkozó és értelmiségi foglalkozási összetételnek, a magyar nyelvű iskolának és a kezdetektől neológ, tehát a keresztény környezettől kevésbé elütő vallásgyakorlási külsőségeknek.⁴⁶

A beilleszkedés folyamata, amelyet az előbbieken néhány adattal felvázoltunk, valóban harmonikusan, nagyobb konfliktusok nélkül ment végbe Szegeden. Nem került sor a válságos időkben felzaklatott tömegpszichózis olyan tragikus tüneteire, mint amilyen a szegediek hisztérikus szerbellenes dúlása volt 1848 októberében, vagy a zsidóellenes pozsonyi, pesti megmozdulások voltak a forradalmi napokban.

Szegedhez fűződik egy igen jelentős történelmi tény: a polgári átalakulás egyik elengedhetetlen követelményeként 1849. július 28-án itt mondta ki a magyar országgyűlés a zsidók emancipációját: "...a magyar állam határain belül született, vagy törvényesen meglepedett Mózes vallású lakos mindazon politikai, polgári jogokkal bír, melyekkel bármi hitű lakosai bírnak."⁴⁷

Míg a zsidókról szóló törvényjavaslatot tárgyalták, a városháza udvarán összegyűlt a szegedi hitközség számos tagja, hogy aggódva figyelje a reájuk vonatkozó javaslat tárgyalásának kimenetelét. Egyszerre csak megjelent közöttük egy kis öreg emberke, és mintha csengettyűt rázogatóna, mondotta a szokásos szöveget, amelyet a zsidó temetések alkalmával használtak: "Kegyes adományok megóvnak az elkárhózástól!"⁴⁸ Erre valaki meglepődve megkérdezte, ugyan ki halt meg? Mire ezt a választ kapta: "A magyar köztársaság." A kis öreg emberke nem csengettyűt, hanem perselyt rázogatót.⁴⁹ A temetéseket gondozó szent egylet hordozott ilyeneket körül a gyászoló család anyagi terheinek csökkentésére, az egylet kiadásainak fedezésére. A gyász ily módon történő kifejezésével a halál angyalát remélték egykor távol tartani.⁵⁰ A magyar köztársaság 1849 után közel hetven évre, majd újabb hét évtizedig valóban elenyészett.

A halál angyala megkövetelte a maga szegedi áldozatait. A forradalom, illetve az annak vívmányainak megőrzéséért vívott 1848/49-es szabadságharc hősi halottai között voltak szegedi zsidó honvédek, mint Kramer Samu, egy Schwarc (Mór?) s egy Pollak nevű (Pollak Jochanan Hirsch fia), ki Buda ostrománál esett el.⁵¹

A szabadságharc leverése után "rossz gondolkodásmódjok és törvényes császárijok s királyok iránt tanúsított hűtlenségökért, ... gyalázatos és törvényellenes magokviseletéért, úgy a lázadók többféleképpen pártolása és gyámolításáért"⁵² megbüntették a szegedi zsidókat is. Haynau 1849. augusztus 6-án a helyi zsidó hitfelekezetre 25 000 bakancs beszolgáltatását szabta ki. Bakancsköltség címén 282 hitközségi tag 83 988 Ft járandóságot fizetett a brünni Skene céggel kötött megállapodás alapján. Nem sokkal később az országos izraelita iskolai alap javára a szegedi hitközségi tagokat 10 400 Ft-tal terhelték meg az országos hitközségi kölcsönös megegyezés szerint.⁵³ (A hazai zsidó közösség egészére kivetett hadisarcot 1850. szeptember 20-án Ferenc József 100 000 forintra mérsékelte s kikötötte hogy a befizetési határidő leteltével az összegyűlt pénz egy zsidó iskolai és tanügyi alap létrehozására fordíttassék.⁵⁴

Az önkényuralom és a neoabszolutizmus korában sem állhatott, s nem is állt meg az élet. Folytatódott, majd a kiegyezés után felgyorsult a polgárosodás az egész országban és Szegeden. A 19. század második felében sorra alakultak mezőgazdasági termékeket feldolgozó a zsidó érdekeltségű üzemek: gőzmalmok, szeszgyárak, gyufagyár, bőrgyárak, téglagyárak. Bankokat, üzletházakat alapítottak.⁵⁵

A helyi nagypolgárság sorában jelentős számban találunk zsidókat, akik a korszakban gyorsan gazdagodva, bank- és iparvállalatok alapítóiként, vezetőiként is számon tartottak. Az 1840-es években a legvagyonosabb szegediek zöme még a német eredetű patrícius polgárság körében található. 1853-ban azonban a zsidók elnyerték azt a jogot, hogy a városban bárhol vásárolhattak ingatlant, ami megkönnyítette egyes zsidó családok gyors vagyoni emelkedését, illetőleg azt, hogy többnyire kereskedéssel szerzett vagyonukat értékes telkek vásárlásába, korszerű, nagy épületek emelésébe fektethessék. Míg a legelső, 1871. évi virilis jegyzéken az első tíz helyen csak 3 zsidó található, az 1911. évre érvényes jegyzékben az első tíz között már 6 zsidó volt.⁵⁶

A szegedi zsidók vagyoni emelkedését magyarosodásuk, asszimilációjuk folyamata kísérte: az 1850/60-as években a körükben még kiterjedten használt német nyelv az 1900-as évek háttérbe szorult: 1910-ben a 6907 főnyi szegedi zsidó népesség 93 %-a magyar anyanyelvűnek vallotta magát.⁵⁷ A szegedi hitközség a polgárosodást továbbra is a magyarosodással kötötte össze. Ennek csak egyik jele volt, hogy Szeged első világi jellegű köztéri szobra, Dugonics András kegyesrendi paptanár szobra javára a zsidók is gyűjtést rendeztek.⁵⁸ Hasonlóan vállaltak szolidaritást a nemzeti ügygel, amikor felekezeten kívüli, hazafias kegyeletből Széchenyi István emlékére gyászünnepélyt tartottak 1860. május 20-án.⁵⁹

A társadalmi emancipációnak és a nemzetbe való beilleszkedésnek talán legfontosabb terépe az iskola volt. A kezdeti esztendőben egyes családok tartottak tanítókat gyermekeik számára, de egyes tanítók is nyitottak iskolákat. E magániskolákba 1844-ben 151 fiú járt, ez év decemberétől magyar, héber, német nyelven működő nyilvános iskola indult.⁶⁰ A zsidók a már 1848 előtt alapított háromosztályú iskolájukat négy osztályúvá emelve, 1854-ben mintegy 120 fiút és leányt tanítottak német, héber és magyar nyelven.⁶¹

A magyar nyelvűségre fektetett hangsúlyra mi sem jellemző jobban, hogy az iskolákat erőszakkal németesítő abszolútizmus alatt az iskola továbbra is tanított magyarul és a legelső alkalmat megragadta, 1863-ban teljesen magyarnyelvűvé alakult. 1845 és 1870 között a magyar oktatás megfelelő ellátása végett a hitközség külön keresztyény tanítót alkalmazott.⁶²

Talán Szeged város volt az első az országban, amely a zsidó hitközségi iskola fenntartására 500 Ft segélyt szavazott meg 1861-ben. Ezt később 1000, illetve 3000 forintra emelte.⁶³

A neológ hitközségek igen korán elkezdték a nyilvánossági jogú iskolahálózatuk kiépítését (tehát lemondtak a hagyományos héderről és jesiváról), s saját iskola híján nem elleneztek az állami vagy akár keresztyény iskolák látogatását, ha tanulóikat nem érte megkülönböztetés. Szeged is azok közé a neológ hitközségek közé tartozott, ahol a XIX. század végén még élénk vita folyt arról, érdemes-e megtartani a hitközségi elemiket, hiszen így a zsidó ifjúság eleve elkülönülten nevelkedik avval a veszéllyel, hogy ez tovább örökíti a gettó szellemét.⁶⁴

Rendkívül jellemző a szegedi zsidókra az átlagon felüli műveltség megszerzése: 1910-ben a férfiak 19,8 %-a 8, 23,1 %-a 4-6 gimnáziumot végzett. A zsidó nők 34,5 %-a pedig legalább 4 gimnáziumot végzett. A városban élő hat éven felüli zsidóságnak csupán 4,5 %-a volt írástudatlan.⁶⁵ Iskolázottságuk és műveltségi szintjük a hazai zsidóságon belül a legmagasabb; 1910-ben Szegeden 31,8, Budapesten 30,3, országosan 22,2 százalék az érettségizettek aránya.⁶⁶

Az izraeliták létszáma Szegeden az 1848. évi összeírás szerint 1682, ez a század fordulóján 5863-ra, majd 1910-ig 6907-re növekedett. Feltűnő, hogy ezt tíz év múltán csak ötvennel haladta meg.⁶⁷ 1920-ban Szegeden – a népszámlálási adatok alapján 6954 izraelita vallású állampolgár élt. Az 1910-es 6907 főhöz képest ez minimális népességgyarapodást mutat.⁶⁸ 1927-ben mintegy 8000 zsidó lakosa volt a városnak.⁶⁹

1861. január ötödikén a város katolikus klérusának feje, Kreminger Antal prépost, belvárosi plébános indítványozta, hogy a város képviselő testületébe zsidók is választassanak be.⁷⁰ Kevéssel később a 280 törvényhatósági tag között 52 zsidó van, a városi és királyi adó 16 %-át a lakosság 4,93 %-át kitevő zsidóság állja.

A templom és a székház környékén volt a zsidónegyed. Itt szinte minden utca, minden ház egykori lakóiról mesél. A Bolyai János utcát 1880 és 1911 között Zsinagóga utcának, 1912 és 1941 között Löw Lipót utcának nevezték. A Hajnóczy József utca 8. sz. házon 1969-ben állított emléktábla hirdeti, hogy itt, a régi zsinagóga szomszédságában lakott Löw Immánuel főrabbi. A szöveg arról szól, hogy főművét (*Die Flora der Juden*) az ellenforradalmi rendszer házi őrzésében itt kezdte írni. A párhuzamos Mikszáth Kálmán utca volt a kereskedelmi központ, ahol még ma is sok régi kis üzlet sorakozik egymás mellett.⁷¹ Mindez csupán azokat emlékezteti az egykori gazdag, a várost és az országot építő-gyarapító, virágzó életre, akik keresik Szeged zsidó polgárainak egykori házait, közösségi épületeit.

A hitközségi székházat és az új zsinagógát is Baumhorn Lipót tervezte, aki a megbízást az 1897-ben kiírt pályázat eredményeként nyerte el.⁷²

Baumhorn Lipót

Baumhorn Lipót⁷³ 1860-ban született. Kisbéren. A főreáliskolát Győrött végezte el, ahol apja tanító volt. Középiskolás éveinek emlékei a tanáraitól készített karikatúrák.⁷⁴ A műegyetemet Bécsben végezte. Budapesten 12 évig dolgozott Lechner Ödön és Pártos Gyula építészek irodájában. 1893-ban és 1899-ben Olaszországot, 1904-ben Közép-Európát utazta be építészeti tanulmányok céljából.

Első önálló műve az 1888-ban épült mór stílusú esztergomi zsinagóga volt, mely hírnevét megalapozta. A közadakozásban, mely a zsinagóga felépítését lehetővé tette, 250 forint adományozásával részt vett Simor János esztergomi érsek is.⁷⁵ Baumhorn Lipót nevéhez 19, néhány esetben társtervezővel felépített és 7 átalakított zsinagóga fűződik, összesen 27 alkotás (egyiken két ízben dolgozott).⁷⁶ Más művészettörténész szerint Baumhorn 24 zsinagógát épített (beleértve az átalakítási munkákat is) az első világháború előtti Magyarország területén.⁷⁷ Köztük a legjelentősebb a szegedi (1903), mely az Osztrák-Magyar Monarchiában egyike volt a legnagyobbaknak (740 férfi és 600 női ülés), jelentősek még az újvidéki, nagybecskereki, fiumei, brassói, temesvári, szolnoki, ceglédi, egri, losonci, liptószentmiklósi, budapesti Aréna-úti, Páva utcai, Csáki utcai zsinagógák. A zsinagógaépítészterén ő képviselte legjellemzőbben az eklektikából a szecesszió fele tartó korszakot.⁷⁸ Egyéb épületei még: a győri királyi tábla (1890), a salgótarjáni üvegyárak (1893), az ezredéves kiállítás papír és sokszorosító pavilonja (1896), a Temes – Begavölgyi vízszabályozó társulat temesvári székpálatája, a temesvári állami felsőbb leányiskola, a Szeged–Csongrádi Takarékpénztár székpálatája (1903), az Újvidéki Takarékpénztár palotája, a Bajai Takarékpénztár, a Temesvári Lloyd és tőzsdepalota (1910–12).

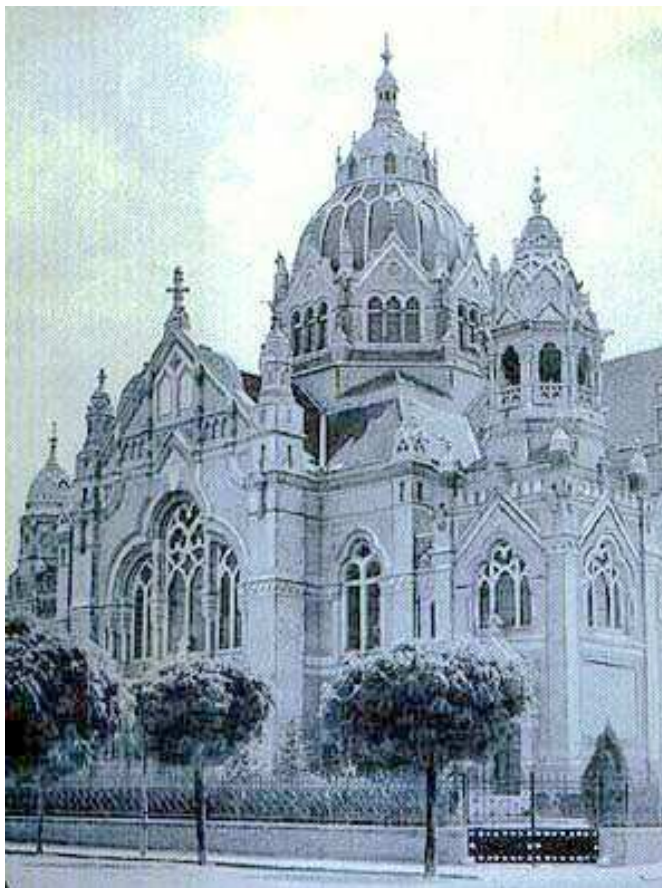
Baumhorn Lipót 1932-ben halt meg. A Kozma utcai temetőben díszsírhelyen áll Somogyi György tervezte síremléke, amelynek költségeit Löw Immanuel kezdeményezésére azok a hitközségek gyűjtötték össze, amelyek számára Baumhorn templomot tervezett. A síremléket a szegedi új zsinagóga felhőkből kiemelkedő kupolája díszíti és arra 23 templomnév mellé (Trencsén és Makó nem szerepel) Löw Immanuel sírverse került:

*Ihletett művésziünk: Ájtatkeltő zsinagógák
Égkereső vonalát ihlette, szíve szülé!
Békés hajlékán lebegett áhítatos érzés:
Égkereső vigaszát férj s apa lelke szülé.⁷⁹*

Baumhorn szegedi zsinagógájának felépítéséhez a hitközség nagy áldozatok árán megszerezte a nyugat felé eső szomszédos telkeket, amelyekkel együtt négy utca határolta jelentős kiterjedésű telek állott az építész rendelkezésére.⁸⁰

A telek nem csupán a felépítendő templom számára biztosított helyet, hanem a körülötte kialakuló díszkertnek is. A kert megszelídített természet, egy darabka kultúra, amely az ember munkája által keletkezik. A kert annak az emberi törekvésnek is kifejezése lehet, hogy a természetet a művészet révén fölemeljük és tökéletesítsük. Kertjeiben az ember bizonyosságot tesz világgépéről és szépségideáljáról, s ideális kozmoszt teremt. A kertek a tökéletes, célba ért természetet akarják bemutatni, ellentétben a káosszal és a pusztasággal, a vadonnal és az erdővel. A kert szimbolizálja az ember fáradozását az otthon, a meghittség és az oltalom megteremtéséért egy bizonytalan, sőt kaotikus világban. Az embernek szüksége van a kertre önmagában és maga körül ahhoz, hogy élni tudjon.⁸¹ Amint a zsinagóga otthon nyújtott a zsidóknak az idegen környezetben, a sokszor ellenséges diaszpórában, úgy veszi körül a zsinagógát a botanikus főrabbi által ihletett, s a szegedi Süvegh Mihály által tervezett kert maradványa napjainkban.⁸²

Az építő munka 1900. augusztus hetedikén kezdődött meg, és 1902 őszén annyira haladt, hogy az épület 1902. október 2-i átadása⁸³ után a tél folyamán és kora tavasszal a festési munkálatok is megkezdhetők és befejezhetők voltak. A teljes befejezésen és a kertépítésen a nyilvános felavatás idejéig, 1903 május 19-ikéig dolgoztak.⁸⁴ Az épület kivitelezésében részt vettek Szilágyi János, Schaar Ede és Stark Vilmos vállalatai, főpallér Kovács Sándor volt.⁸⁵

A zsinagóga építésben a XIX. század elején még az empire és klasszicista stílus uralkodott, de ezt követően a legkülönbözőbb stílusirányzatok jelentkeztek az építészetnek ebben a speciális műfajában. Közép-Európában főként a mór stílushoz nyúltak vissza. Ennek fő oka az lehetett, hogy a hispániai mór uralom időszakát tekintették az európai zsidó élet és tudomány fénykorának. Mór-zsidó stílusban épült a magyarországi zsinagógák egy része is, élükön a budapesti Dohány utcai templommal. Ezek a templomok romantikus jellegűek, bennük sötét és mély színek uralkodnak.

Néhány évtizeddel később, a XIX. század végén, a XX. század elején Európa-szerte épültek – ha nem is nagy számban – szecessziós stílusú zsinagógák.⁸⁶ Ezekben a légiesen könnyed, világos és vidám színek skálája a szecesszió világát tükrözi. Erre a templomtípusra legjellemzőbbek századunk elején a Baumhorn Lipót által országszerte épített zsinagógák. Remek alkotásai közül is kiemelkedik a szegedi nagyzsinaogóga, ahol mindössze négy pasztellszín keveréke nyújtja a magával ragadó látványt: az arany mellett a kék, a világoszöld és a márványrózsaszín.⁸⁷ Baumhorn Lipót munkája szinte visszautal a Szentély utolsó újjáalakítására, amelynek során az alapvető adatok, falak és funkciók nem változtak, de a látvány az alkalmazott anyagok színei révén varázslatosává vált. Nagy Heródes nem változtatott a Szentély méretén vagy alakján, de az épületet szebbé tette. A falakat fehér márvánnyal burkoltatta, amelyben úgy futott a kő vörös és kék ereze, mint a tenger hullámai.⁸⁸ A szegedi zsinagóga összhatásában a festés, a falak színezése szintén döntő szerepet játszik.

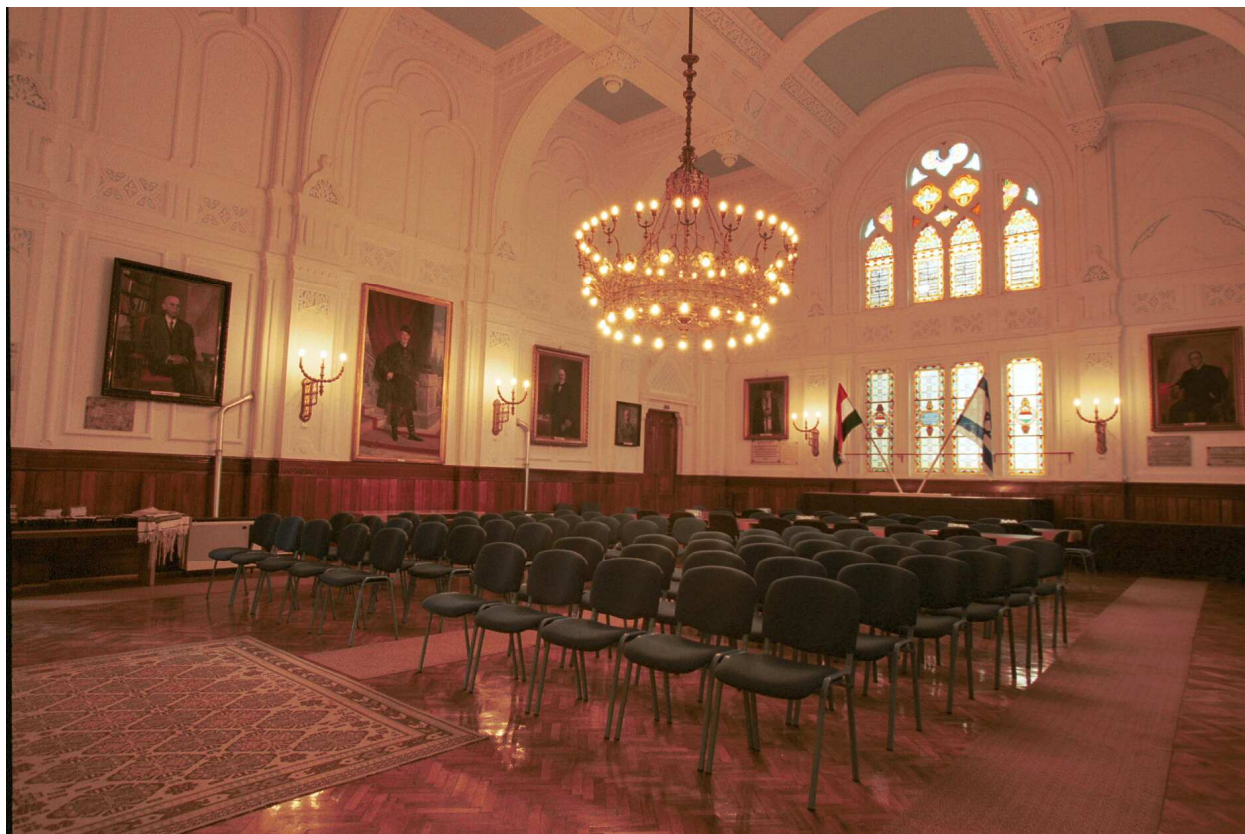
“Az épület architektúrájának jellege szabad és egyéni; nem veti alá magát egy határozott szigorú stílusiránynak sem. Főgerince középkori irányzatból indul ki, de kiforrasztása és részletezése teljesen egyéni érzék szülötte és bizonyos tekintetben a modern zsidóság asszimiláló képességének kifejezője. A tervező főleg azt tartá szem előtt, hogy úgy a külső, mint a belső architektúrában a monumentális jelleg nagy, összhangzatos arányokban nyerjen kifejezést és hogy az épület a fejlett műízléshez és magasztos céljához méltó legyen.” – írta a templom első főrabbi-ja.⁸⁹

A közízlés szemszögéből Baumhorn csúcsteljesítménye a szegedi zsinagóga. Ez az alkotás hatalmas méreteivel, dús formáival és vibrálóan mozgalmas körvonaláival egy emancipált kibebábeltség felszabadult, mámoros diadaléneke. Építészetiileg az eklektika teljes formakincse megtalálható az épületen, a szecesszió által már megérintett felfogásban. A központi nagy kupola és a lépcsőtornyok díszes sisakjai felfokozott “lechneri” motívumok, összehasonlíthatók Lechner Iparművészeti Múzeum épületével.⁹⁰

Az épületen szinte valamennyi építészeti stílus elemei fellelhetők. Az alaprajz reneszánsz ihletésű. A reneszánsz templom egységes geometriai szervezettsége a kör és a négyzet mint a leg-tökéletesebb geometriai formák alkalmazásán alapul, mivel ezek a formák — a korabeli teoretikusok nézetei szerint — a makrokozmosz és a mikrokozmosz összefüggéseit jelenítik meg. Az e formákat alkalmazó épület harmóniája abból ered, hogy arányai az emberi test felépítésének törvényszerűségeivel is megegyeznek. Ezt mutatja az úgynevezett vitruviusi ember, a négyzetbe és körbe rajzolt kiterjesztett karú ember ábrája: homo ad quadratum és homo ad circulum.⁹¹ A világ és az ember a templom arányaiban tükröződik. Ki tudja, talán ez a közvetlenül nem érzékelhető arányosság hat a látogatóra, midőn körültekint a szegedi új zsinagógában.

Az Újszinagóga ismertetése Löw Imánuel-től származik.⁹²

Az oldalkapu felett elhelyezett évszámok szerint 1902-ben átadott székházban található a szegedi hitközség és a hozzátartozó községkerület irodái, a téli imaház, a tanácsterem, a konyha, ebédlő, az idős, beteg embereknek otthont adó szeretetház, a rabbi-lakás és a kiszolgáló helyiségek. Az imaház hagyományos berendezésű helyiség, itt tartják a rendszeres istentiszteleteket.

A szegedi hitközség egykori erejét mutatja a reprezentatív, nagyméretű tanácsterem. A mozgalmas, részlet-gazdag architektúrájú, boltíves, fehérarany és kék festésű terem falain az egykori hitközségi, vallási és világi vezetők aranykeretes, nagyméretű portréi. A falakat embermagasságig faborítás burkolja, felette szép háromágú falikarok, közöttük emléktáblák. A mennyezetről hatalmas, iparművészeti értékű csillár függ alá. Itt szokták tartani a nagyobb ünnepeket, a kulturális eseményeket, közgyűléseket.⁹³

A két impozáns épület, a zsinagóga és a székház csupán ma is látható hírmondói annak a teljesítménynek, ami a szegedi zsidó magyarokhoz fűződik a palotás Szeged megteremtésében. Fénykoruk egybeesett Szeged fénykorával: az 1879-es árvíz hullámsírából életre kelt nagyváros építői voltak azok a vállalkozók, akiket Löw Lipót és Löw Immanuel zsidó magyarokká nevelt. Közülük dr. Várhelyi Rósa Izso ebbéli munkájáért kapta a magyar nemességet. Mikszáth Kálmán, – aki Szeged legnagyobb érdemének beolvasztó erejét tartotta, legfőbb büszkeségének pedig polgáris műveltségét – írta a nagy árvíz évének nyarán a következő sorokat:

“Ha egyszer Szegedet megkérdeznék, hogy vajon mire a legbüszkébb, legkevélyebb, Szegednek oda kellene mutatni zsidó polgártársaira méltó önérzettel megveregetve mellét: ezeket én változtattam át ilyenekké.

És akkor egyetlen fön sem maradhatna rajta a kalap, távol, közel, akárhol, ha Szegedet említenék.”⁹⁴

A vészorszak – a kitaszítás

A két világháború között felerősödött antiszemitizmus az első világháborúban elesett zsidó hősök emlékét sem kímélte. Svoy Kálmán, az 5. vegyesdandár parancsnoka az 1933. októberében a zsidótemető síremlékei előtt, a bajtársainak tekintett hősi halottak emlékére tartott beszéde miatt kényszerült nyugállományba.⁹⁵

A második világháború idején fokozatosan szorították ki a helyi zsidóságot a közéletből, a gazdasági, társadalmi és szellemi szférából. A három zsidótörvény alapján 1938-1941 között a

közhivatalokból, önkormányzati testületekből, 1942-től a különböző gazdasági, társadalmi kamarák vezető testületeiből távolították el őket. 1943-tól kiterjesztették a szigorú származási igazolást minden polgári intézményre és a magánüzemekre is, s miután a származási igazolások beszerzése lassan haladt (személyenként 7 keresztlevelet kellett mindenkinek begyűjteni), 1944. május 13-án elrendelték a tisztviselők és alkalmazottak azonnali gyorsított igazolási eljárását, amely alapján május 31-én “minden zsidógyanús személyt” elbocsátottak. A munka- és életlehetőségtől megfosztott zsidó lakosságnak még azt is megtiltották, hogy munkásigazolványt vagy cselédkönyvet kapjon. Ugyanakkor a keresőképes férfiakat munkaszolgálatra hívták be. Az első szegedi munkaszolgálatos 1941 októberében esett el Ukrajnában, a doni katasztrófa idején 287 ember pusztult el közülük.⁹⁶

Szegeden 1944. április 5-én lépett hatályba a sárga csillag viseléséről szóló korábban kiadott rendelet. Április 6-án a zsidók helyhez kötéséről szóló rendelet csak engedéllyel tette lehetővé az utazást.⁹⁷ Az egyetem és a város vezetői a neves professzorok számára igyekeztek mentesítéseket kieszközölni a diszkriminatív intézkedések, végső soron a deportálás alól. Hamvas Endre csanádi püspök is részt vett mások mellett a 91. évében lévő Löw Immánuel főrabbi megmentésének kísérletében.⁹⁸ Az agg főpap a híveivel maradt az elhurcolásban is, haláláig.

A Délvidék zsidóinak gettózása április 26-án kezdődött.⁹⁹

A város zsidó lakosai megéreztek a közeledő tragédia előszelét, amikor több délvidéki város zsidó közösségeit 1944. május elején ideiglenesen átköltöztették Szegedre.¹⁰⁰ A Tisza folyó nyugati partja mentén élőket a Bácska keleti részéből Szegedre vitték. A Szegedre szállított délvidéki zsidó közösségek közé tartoztak Ada, Mohol, Szenttamás, Törökkanizsa és Zenta zsidói. A szegedi rendőrség 1944. május 10-i jelentése szerint a bácskai településekről Szegedre szállított zsidók száma 2226 volt. 736 családból álltak, melyekben 601 férfi, 1081 nő és 584 gyermek volt.¹⁰¹

A városi gettó létrehozására vonatkozó utasításokat Tukats Sándor főispán adta ki Tóth Béla polgármester-helyettesnek 1944. április 29-én. A zsidók gettózására vonatkozó polgármesteri rendeletet május 17-én adták ki, és előírásai szerint a helyi zsidók gettózásának eljárását május 22-én kellett kezdeni.¹⁰²

A gettó kijelölt épületekből állt a Bús Páter, Jósika, Korona, Margit és Polgár utcákban meg a Valéria téren, hozzá tartozott a zsinagóga és a zsidó hitközségi épületek.

A helyi katolikus és protestáns egyházi személyek kérésére a keresztény hitre áttért zsidókat külön helyezték el. Három épületbe gyűjtötték össze őket, a Kelemen utca 11-be, a Polgár utca 24-be és a Bors palotába.

A szegedi gettóban 8617 zsidót koncentráltak, akiknek valamivel kevesebb mint a fele lakott eredetileg is a városban. A többiek a környékbeli településekről kerültek (Apátfalva, Csanádpalota, Csongrád, Dunapataj, Ókésce, Földeák, Hódmezővásárhely, Horgos, Kalocsa, Kecel, Kiskundorozsma, Kiskunhalas, Kistelek, Kiszombor, Magyarcsanád, Makó, Mindszent, Pitvaros, Szentes, Szőreg, és Újkésce).¹⁰³

Szegeden, ahol német konzulátus is működött, a közigazgatás nem kísérelte meg a fajüldözés szabotálását, míg a közeli Hódmezővásárhelyen dr. Beretzk Pál polgármester-helyettes másként értelmezte a zsidóellenes intézkedéseket, a zsidó lakosságot nem gettózták.¹⁰⁴ Szegeden Hamvas Endre megyéspüspök állt ki az üldözöttek védelmében, különösen a megkeresztelkedettekkel kapcsolatban lehetett erre jogcíme. Ismert értelmiségieket, összesen 505 embert mentesítettek a deportálás alól. Negyvenen külföldi követségi védelem alá kerültek, 262 személy után pedig még jó ideig hiába nyomoztak az erőszakos szervezetek.¹⁰⁵ A zsidó Mentőbizottság akciója ennél sokkal eredményesebbnek bizonyult: az ausztriai Strasshofba kiválasztottak többsége túlélte a deportálást.

A deportálást “A szegedi zsidók kiáltványa” alapján idézzük föl. Az SS parancsnokság átirata szerint: “A vonatok indulását megelőző napokban a zsidókat alaposan át kell vizsgálni, hogy semmiféle érték (pénz, ékszer, értékpapír, takarékkönyv, stb.) ne maradjon náluk, továbbá

ne szállíttassanak el olyan egyének, akik a kiadott intézkedések szerint nem szállíthatók. Az elszállítandóknak az induláskor legalább 5-5 napi, illetve a német parancsnok által a szállítás esetleg hosszabb tartalma miatt kívánt mennyiségű élelemnek kell lennie”.¹⁰⁶

A gettó kiürítése június 16-án kezdődött. A zsidókat a csendőrök áthajtották a Szegedi Téglagyár Társulat területére, a környékbeli településekről való zsidókat már itt őrizték. Sokukat a Rókus (Vasutas) sportpályán koncentrálták. A zsidók azzal kapcsolatos reményei, hogy túlélik a háborút, átadták helyüket a kétségbeesésnek. Az áttelepítésnek csupán az első napján 50 öngyilkosság történt.¹⁰⁷

A strasshofi transzportok kiválogatása Szeged esetében a következőképpen zajlott: június 20-án, a városban folyó gettósítás utolsó napján Argermayer SS-Hauptsturmführer megjelent a gettó kapujában, hívatta dr. Löw Lipótot (Löw Immanuel fiát), dr. Frenkel Jenőt, Kertész Ernőt, dr. Silberstein Adolfot és dr. Radó Józsefet, s átadott nekik egy levelet, melyet Szilágyi Ernő, a Mentőbizottság (Vaada) egyik vezető tagja írt. A német nyelvű levélben Szilágyi arra kérte őket, hogy válasszanak ki 3000 zsidót a gettó lakosai közül, elsőbbséget adva a következőknek: sokgyermekes családok, munkaszolgálatosok családjai, prominens zsidók hozzátartozói. A levélhez csatolták a szegedi gettóban lévő 160 prominens zsidó névsorát, melyet Budapesten állítottak össze. Végül a szegedi bevagonírozási központból Strasshofba vitt zsidók száma meghaladta az ötezret. Nem világos, hogy ez egy későbbi budapesti utasításnak, vagy a helyi tisztviselők megvesztegetésének volt-e köszönhető.¹⁰⁸ A 160 prominens személyiség helyett csupán 66 került a Kasztner-féle különleges csoportba. Közülük 12 került Bergen-Belsenen át Svájcba, a megmaradt 54 közül elhunyt illetve eltűnt 13 személy. Ezzel a csoporttal érkezett Budapestre, itt halt meg dr. Löw Immanuel főrabbi.¹⁰⁹

Miután a koncentráció folyamatát június 20-ig befejezték, a deportálásokat június 25-28-ra irányozták elő.¹¹⁰ Az előzetes terveknek megfelelően június 25-én indították az első vonatot Szegedről, mely másnap 3199 fővel haladt át a kassai állomáson Auschwitz irányába.¹¹¹ A második és harmadik transzportban lévő 5739 ember többsége, akiket az ausztriai Strasshofba irányítottak, túlélte a megpróbáltatást.¹¹² A szegediek egy része a budapesti Kolumbusz utcai gyűjtőtáborba, majd a pesti gettóba került.¹¹³

A marhavagonokba beverték 70, 80, sőt 90 személyt is. Zuhogott a puskatus, csattant a derékszűj, szorosra tömtek a fulladásig telt szerelvényeket. Három szállítmánnyal, június 25-én, 27-én és 28-án kiürítették a téglagyári tábort, zsidómentesítették Szeged városát.¹¹⁴

“Szegeden már nincsenek is zsidók – írta Mikszáth Kálmán előbb idézett, 1879-ben írt cikkében. – Csak egy külön tradicionális héber vallás van s annak hívei. Az emberek magyarul beszélnek és magyarul gondolkoznak a Jehova végtelen nagyságáról. ... És senki sem keresi, melyikünk istene volt az, aki mindnyájunkat olyan nagyon megbüntetett.”

Valóban, a gyász közös volt 1879-ben: a katolikus, a református és a Mózes vallású magyarok együtt mentettek, együtt temettek, együtt gyászoltak az özönvíz után. Közös kell legyen 1944 nyarának emlékezete: Szegeden már nincsenek is zsidók...

Élet a Soá után

A felszabadulás után igazolási eljárásokról, rokonok, családtagok kereséséről olvashatunk a korabeli lapokban. Az ország legintaktabb vidéki zsidó hitközsége a szegedi, a deportáltak közül majdnem 1500 tért vissza.¹¹⁵ Szegeden 1946. október 31-én tartották a temetkezéssel foglalkozó szentegylet tagavató közgyűlését.¹¹⁶ Az év utolsó napját a vértanúk és áldozatok emlékének szentelték az egész országban.¹¹⁷ A Szentegylet 1947. januárjában megindította a gyűjtést a mártírok emlékművének elkészítésére.¹¹⁸ A Mártírok Emlékcsarnokának felavatása 1947. szeptember 21-én történt. A kultúrmunka 1946. november 10-i megindulása,¹¹⁹ a szegedi egyetemi hallgatók otthonának és a szeretetháznak avatása 1948. szeptember 5-én jelzik a közösség életterejét.¹²⁰

A városi közéletbe, amíg volt, szintén visszaintegrálódott a zsidóság, erről a Löw ünnepélyek és megemlékezések tanúskodnak. Országos érdekű eseményként a szabadságharc zsidó honvédjeinek emlékére az izraelita tábori lelkészet centenáriumi ünnepséget rendezett Szegeden 1948. február 10-én.¹²¹ A városban a következő évtized zsidókkal kapcsolatos történései kevésbé kutatottak, a korabeli napilapokból eltűnt minden, ami nem a proletárdiktatúra céljait szolgálta.

Az 1956-os forradalom után 800 zsidó élt Szegeden, csupán 50-en disszidáltak, 25-en kértek kivándorló útlevelet. 1957-ben péntek esténként legalább 150 zsidó jelent meg a templomban, 50 iskolaköteles gyerek közül 36-ot írártak be szülei a Talmud-Tórába. 260 járulékfizetője volt a hitközségnek, ám a szegedi zsidóság hetven százaléka 60 éven felüli. A szeretetotthonnak 22 lakója volt, 40 rászorult étkezett még ott, kívülük hat egyetemista kapott rituálisan megfelelő étkezést.¹²²

1979-től felújítási munkák folytak az új zsinagógában, 1989. július 14-én, a mártírok isztentiszteletét már a javított állagú épületben lehetett tartani. Felújították a tetőszerkezetet, a bádogos díszműveket, a csapadékelvezető csatornákat. Padozatcserét hajtottak végre, kijavították a kerítést és a kapukat, az üvegablakok hiányosságait. Új aszfalozott járdák kerültek a rendbe hozott kertbe.¹²³ Tíz évvel később még van helyreállítani való a gyönyörű épületen, a munkálatok jelenleg is folynak.

Az ezredfordulón Szegeden a felmérések szerint 500 zsidó származású lakos él, közülük 280-340 a hitközség tagja, többségük hozzájárulást fizető személy. 50-60 úgynevezett kultúr-zsidó, akik vallási rendezvényeken soha nem vesznek részt, de támogatják a hagyományőrző, kulturális rendezvényeket. Harminc-ötven fiatal él zsidó egyesületi életet. Az idősek otthona húsz bentlakóval és napi 50 adagos kóser kiétkeztetéssel működik. Alapítványok segítik a szociális és hitéleti kiadásokat, az új zsinagóga rekonstrukcióját. A szegedi zsidóság múltjának feltárására időnként tudományos konferenciát szervez a hitközség kiváló történészek, helytörténészek, kutatók részvételével. Munkáikért, melyeket ebben az összeállításban igyekeztem felhasználni, köszönet illeti őket.¹²⁴

Löv Lipót, a zsidó magyarok papja és nevelője

Löv Lipót (Leopold Loew) a híres prágai rabbi, Judah Loew Bezalel (MaHaRaL) kései leszármazottja 1811 május 22-én született a morvaországi Czerna Horán¹²⁵ Löw Mózes és Mayer Borbála elsőszülött fiaként. Családja a félreeső fekvésű kicsiny helységben az egyetlen zsidó család volt. Anyanyelve mellett ismerte a németet, a csehet, az utóbbit a falu tanítójától sajátította el.¹²⁶ Zenei tehetség: hegedült, zongorázott, fuvolázott.¹²⁷

A tehetséges gyermek gondos nevelésben részesült, héberre házitanító tanította. 13 évesen hagyta el a családi házat, hogy jesívákra (talmud-iskolákra) menjen. Rabbinusi tanulmányai mellett héberül tanult és verselt. 1830-ban Prossnitzba ment, ahol biblia- és talmud tanítással foglalkozott, egyben további tanulmányokat folytatott Schwab Löw helyi főrabbi mellett (aki 1836-ban Pestre került). 1834-35-ben az itteni héber iskolában is tanított.¹²⁸ A morvaországi országos főrabbi elítélőleg nyilatkozott róla, mert a vallásreformáló hírében álló Chorin Áron aradi főrabbi-val levelezett. Löw szerint ettől az előjárótól amúgy sem számíthattak képesítésre olyanok, “akik írni és olvasni tudnak”, ezért 1834. márciusi elhatározását követően a birodalom más tartományaiba indult. Elhatározta, hogy rendes gimnáziumi és egyetemi tanulmányokat is folytat.¹²⁹ 1835-1841 között világi intézmények, köztük a bécsi egyetem és a pozsonyi evangélikus líceum hallgatója volt. Pesten Schedius Lajos görög előadásaira járt. Keresztény teológiai végzettséget is szerzett.¹³⁰ 1840. július 18-án főelemi iskolai tanítói oklevelet kapott.¹³¹

Harmincévesen választotta a magyarságot

Magyarországi tevékenységét nevelőként (1835) kezdte a hazai iparfejlődés kezdeteinél nagy szerepet játszó óbudai Goldberger, majd a pesti Kern családnál.¹³² Csakhamar szóval és írásban felvette a harcot a magyar zsidóság emancipációjáért, amelynek kivívásában jelentékeny része volt. Az első tudományosan képzett magyarországi rabbik közé tartozott s nagy személyes tekintélye, politikai és tudományos súlya formálódott a magyar közéletben

1842-ben Pesten Schwab (Löw) Arszlán leányát, Leontint (1823-1851) vette feleségül, aki a családi feljegyzések szerint művelt, érzékeny és gyönyörű nő volt. Hét gyermekük született. Első felesége halála után 1853-ban újból megnősült, második felesége az ókanizsai Redlich Babette lett.¹³³ Az asszonyt a szabadságharc tette özvegygé, a forradalom agitátora és kényszerű áldozata találtak egymásra.¹³⁴ E házasságából is hét gyermek született.¹³⁵

1841-ben foglalta el – próbaprédikáció után – első, helyettes rabbi állását Nagykanizsán. Munkájának elismeréseként 1842 június 14-én főrabbinak választották meg.¹³⁶ Működése azt a felismerést tükrözte, hogy a hazai zsidóság számára elengedhetetlen a magyarosodás. Napi két órában vasszorgalommal tanulta nyelvünket.¹³⁷ Hivatalba lépésekor a hitközség iskolájában bevezette a magyar nyelv oktatását,¹³⁸ a zsinagógában 1844-ben már magyarul prédikált és 1845-ben egy magyar zsinagógai beszédet bocsátott közre nyomtatásban, melyben a magyar terjesztését kötötte hívei lelkére.¹³⁹ Az első iparos-képző egyletet 1841-ben kezdeményezte, s az 1842. február 19-én Nagykanizsán megalakult.¹⁴⁰ Löw Lipót nagykanizsai működése idején, 1845-ben szólalt meg először Magyarországon zsidó templomban orgona.¹⁴¹ Ennek jelentőségét ma már nehéz volna felmérni, méltatni, az istentiszteletek élményének elmélyítésén kívül mindenképpen az elzárkózás feloldását, a szélesebb társadalmi környezetbe való beilleszkedést szolgálta.

1846 nyarán Löw Lipót Pápára került főrabbinak, s még ebben az évben az egykori Zsidó, a mai Petőfi utcában álló klasszicista zsinagógát avatta fel magyar nyelvű beszédével.¹⁴² Az újítás szellemét e városban sem tagadta meg. Oly formán nyilatkozott, hogy a zenézés szombati napon, épen nem volna különös bűn.¹⁴³ Eötvös Károly elmondja, hogy a pápai rabbi “a reformátusok kollégiumában tanította egy időben a héber nyelvet, a zsidó ifjaknak és öregeknek pedig tanította a magyar nyelvet.”¹⁴⁴ Széleskörű műveltségére jellemző, hogy amikor segítségét kérték, elvállalta a francia nyelvnek, mint szabad (véltetően: választható) tantárgynak az oktatását is a református főiskolán.¹⁴⁵

A huszadik század első felében a történettudós Marczali Henrik eleveníti fel emlékét. Marczali atyjának, Morgenstern Mihály későbbi marcali rabbinak volt Pápán tanítója Löw, “az akkor legszabadelvűbb magyar rabbi”, akihez az ifjú rabbi-növendék, atyja haragját magára vonva “Pozsonyból, az ortodoxia metropolisából” ment el, nem törődve a konzervatív vallási felfogásúak körében Löwről híresztelt méltatlan mendemondákkal.¹⁴⁶ Ezek a személye körüli mendemondák megosztották a hitközséget, s megnehezítették Löw Lipót pápai helyzetét.

Löw Lipót volt a magyar zsidó sajtó kezdeményezője. Nagykanizsán indította meg későbbi lapjával azonos című folyóiratát, a *Ben Chananját*, amelynek egyetlen füzete 1844-ben Otto Wigand lipcsei kiadónál jelent meg.¹⁴⁷ 1847-ben Pápán megjelentette a *Magyar Zsinagógát*, melynek célját a “felvilágosodott vallásosság, tiszta erkölcsiség és buzgó hazafiság” izraeliták közötti elterjesztésében jelölte meg. A negyedévi megjelenéssel tervezett periodika¹⁴⁸ azonban nem jutott túl az első számon.¹⁴⁹

Löw Lipót ellenezte és elítélte a zsidó felekezethől történő kitérést, ezt az önző érdek megnyilvánulásának tartotta, ugyanakkor már a reformkor idején tagadta a zsidóság külön nemzetiségét. A zsidóság egyenjogúsítását a magyar nemzeti közösségben látva megvalósíthatónak, kifejtette, hogy a zsidók a szétszórtság óta felekezetenként élnek a népek között.¹⁵⁰ A reformkorban, kilépve a kisváros keretei közül, Kossuthal folytatott híressé vált hírlapi vitájában sikeresen képviselte azt az álláspontot, hogy a zsidóság jogegyenlőségének biztosítását nem szabad összekapcsolni belső szervezetük és vallási szokásaik megreformálásával.¹⁵¹ A hírlapi vita ellenére Löw továbbra is a vallási reform, a magyar nyelv és kultúra, mindenekelőtt pedig a magyar államhoz való lojalitás híve maradt, sőt, 1847. április 19-én, V. Ferdinánd király születésnapján tartott prédikációja arra utal, hogy a korábbiaknál nagyobb figyelmet fordított a magyar társadalom izraelitákkal kapcsolatos véleményére.¹⁵² 1861-ben *Zsinagógai örömhírnökünk* címmel azt fejtette, hogy a zsidóság csak vallás [tehát nem nemzetiség!], mert hiszen a héber nyelv nem él sehol.¹⁵³ A zsidókat ért bírálatokra válaszolva kifejtette, hogy megszámlálhatatlan az országban az a sok jó magyar, aki — különösen az arisztokraták köreiben — nem tud magyarul beszélni.¹⁵⁴

Pozsonyban a zsidó közösség nem bocsátotta meg neki, hogy nyilvánosan látogatni merte az evangélikus líceumot, s bár pápai főrabbivá választását nem tudták megakadályozni, fenyegető levelekkel támadták. Tevékenysége —amely miatt az ortodoxoktól kiérdemelte az Izrael lerombolója nevet — az iskola, a templom és a hitközség reformjára irányult.¹⁵⁵ A belső modernizációt azonban nem tekintette az emancipáció feltételének, belépőjegynek a polgári jogegyenlőség körébe, korabeli kifejezéssel: az alkotmány sáncaiba.

A szabadságharc tábori papja

Mintegy két esztendő múltán a forradalom a helybeli ellenfeleivel nem békülő Löwöt a már fentebb jelzett buzgó tevékenység közepette találta Pápán. Midőn a Veszprém megyei nemzetőrök 1848 júliusában mozgósították, követte híveit, mint tábori lelkész. Kaposváron hol fáklyás zenével tisztelték meg. Szigetváron át a sellyei (Baranya megye) táborba ment. Az itt tartott egyik prédikációját ki is nyomatta július 30-án.¹⁵⁶ Ezután a tábort elhagyta, betegsége miatt Balatonfüredre utazott.¹⁵⁷ Ősszel több beszédet intézett az újonckokhoz. A Pápán november 26-án elmondott homíliát (A szélvészben hajózók) – amelyben a 107. zsoldárt a szabadságharcosokat szimbolizáló szöveggé emeli – nyomtatásban is ismerjük. 1848. december 30-án, szombaton este a Pápara bevonuló osztrák katonák letartóztatták, mert “Kossuth mellett és a császár ellen prédikált”, de egy százados még aznap szabadon bocsátotta.¹⁵⁸

1849. május 31-én csütörtökön meghívták a megyeszékhelyre, “hogy a függetlenség proklamálásának megünneplésére ünnepi beszédet tartson, a többi felekezet is ünnepelvén azon a napon [vasárnap]. Az ünnepség a zsinagógában tartatott és a megyei hatóságok teljes számmal jelentek meg. Amint Löw a szószékre lépett, ezek levették a kalapot.”¹⁵⁹ A tisztelet e jelének hatására megtörtént az a hihetetlen eset, hogy a zsinagógában lévő zsidó nők s férfiak is levették fejfedőiket! Nemcsak Löw Lipót emlékezett meg naplójában a lelkes ünnepségről,¹⁶⁰ de Francsics

Károly, a nem éppen filozemita veszprémi borbélymester is megállapította: “Morvaország Csernahora helység szülöttje, s oly tiszta magyarsággal adá elő dicső szónoklatát, mintha legnagyobb magyar faj lett volna.”¹⁶¹ A beszéd annyira sikeresnek bizonyult, hogy június 6-án egy honvédkapitány –Vajda Elek alszázados¹⁶² – ment Pápára, hogy a kéziratot Görgeynek elvigye.

Egy regényes életrajzban Löw Lipót az emancipációs törvénynek a szabadságharc végnapjaiban történt elfogadásakor barátjával, Táncsics Mihállyal együtt a szegedi Zsótér-házban tett hitet a megvalósuló egyenjogúság mellett: “Kimondatott egy elv, amely a szabadság elve volt, egy egész népre, s nem válogatva hit- vagy faj alapon. Kimondatott egészen. Egy elv kicsiny lehet, de kikél a mag, mit elvként elvetett e nemzet, s majd egyszer nagyra nő...”¹⁶³ Ugyanebben a műben a szerző Pulszky Ferencnek, a forradalmi kormány államtitkárának szájába adja Löw Lipót jelszóvá vált híres mondatát: “Honosítsa a zsinagóga a magyart, és reméljük, hogy a magyar is honosítandja a zsinagógát.” Ez az irodalmi adalék jól illusztrálja a reformkori zsidóság reményeinek, céljainak összefonódását a magyar nemzeti modernizáció programjával.

A magyar érzelmű rabbi a szabadságharc leverése után nem kerülhette el a vizsgálati fogásgot. Löw ellen a vád: felségsértés és lázítás.¹⁶⁴ Börtönnaplójának 1849. november 30-i és december 3-i bejegyzései valószínűleg erről tanúskodnak: “A legszörnyűbb óráim ... az volt, amikor az aljas Zalmen, mint ellentanú, szemben állt velem. Láthatóan zavarban volt, amikor belépett a szobába, de megpróbált uralkodni magán. Az ajtó előtt Glück Nátán és Grünbaum Joel álltak.” “felolvasták az ellenem tett tanúvallomásokat: Unger Zalman, Glück Nátán, Berger József, Pollack vésnök, Schloss Jakab, Löwy Mendel.”¹⁶⁵ Ezek az emberek Löw újításait ellenezve minden bizonnyal a zsidó önazonosságot vélték megőrizni, feltehetően bizalmatlanok voltak a társadalmi változásokkal szemben is. Az, hogy e válságos időben maguk is kiléptek a zsidó közegekből, s a hatóság rendelkezésére álltak hitsorsosukkal szemben, nemcsak az általuk ellenzett nyitásra, beilleszkedési kényszerre utalt, de kicsinyes rosszindulatra is.

Löw Lipót fogsága 1849. október 16-án kezdődött és december 14-én ért véget. November 26-tól a pesti Neugebaudéban tartották fogva. Német nyelvű naplóját ott is vezette.¹⁶⁶ Szabadulása báró Sina György és felesége közbenjárásának volt köszönhető, amelyet József nádor felett tartott emlékbeszédével érdemelt ki. A börtönből először apósához, Schwab Arszlán (Löw) pesti főrabbihoz ment az Orczy-házba. December 19-én este ért Pápára.¹⁶⁷

A zsidó magyarok nevelője

Bár pápai ellenfelei sikertelenül próbálták lehetetlenné tenni, a városban lakni már nem szeretett. A következő évben eredményesen folytak a szegedi hitközség és Löw Lipót tárgyalásai. A szabadságharc leverése után Haynau nagy sarcot vetett ki a szegedi zsidókra, tiltakozó küldötteiket börtönbe vetették. A szegedi zsidóság nemzeti érzéseire jellemző, hogy 1850-ben mégis Löw Lipótot választották rabbijuknak, akit a hatalom szabadulása után is figyeltetett.¹⁶⁸ Löw akkor, amikor még a Kossuth-szakállt is betiltották, tüntetőleg magyar ruhában járt.¹⁶⁹ Vallási nézeteit továbbra sem a maradiság jellemezte. A már nem kis tekintélyű mester kijelentette, hogy “oly községben, melyben rendes iskolát és karénes iszentiszteletet nem tudna behozni, nem működhetik.”¹⁷⁰ A rendes népiskolának szerinte hármass tendenciája van: tisztán emberi, zsidó vallásos és magyar nemzeti.¹⁷¹ November 15-én levélben elfogadta a szegedi rabbi és iskola igazgatói állást, december 10-én érkezett Szegedre, s beköszöntőjét még aznap megtartotta.¹⁷²

Löw Lipót hivatalba lépése után újból behozta a régebben Szegeden már magyarul mondott, de beszűntetett, a királyért és hazáért és községért való imát. 1851-ben elhárította szentbeszédeinek cenzúrázását. Ennek következtében Szegeden internálták. 1863-ban az 1850 és 1858 között volt megyefőnök, Bonyhád (Perczel) István által diktált hitközségi szervezetet újjal cserélte fel.¹⁷³ Minden eszközzel törekedett előmozdítani a zsidók magyarosodását és művelődését s az iszentisztelet formáit a nemesebb ízlés követelményeihez igyekezett alkalmazni.¹⁷⁴ 1851 januárjától elhagyta az esketéseknel addig szokásban volt pohártörést. 1856-ban Löw szorgalmazásá-

ra “a karének behozása és a vezetésére képesített kántor alkalmazása elhatározott. 1857. május 11-én Weisz Oszwald személyében a hitközség jeles képzettségű kántort választott”.¹⁷⁵

Löw Lipót szegedi rabbira Kármán Mór (a magyar pedagógia tudományának egyik megalapítója, aki a királytól magyar nemességet, tanártársaitól a Praeceptor Hungariae, a magyar nemzet nevelője nevet kapta)¹⁷⁶ úgy emlékezett, hogy “ő nem magyar zsidókká akart bennünket nevelni, hanem zsidó magyarokká.”¹⁷⁷ A szegedi gimnáziumban volt Löw Lipót a hittanára Angyal Dávid későbbi történettudósnak. Ő írta Löwről: “A szabadságharc ideiből ismeretes magyar érzelmű rabbi leckéi lekötötték figyelmünket”. Elbeszélte még azt is, mekkora öröme volt tanáruknek, mikor fiát kinevezték az ügyészséghez, ami ekkor történt meg először zsidó emberrel Magyarországon.¹⁷⁸ (Dr. Löw Tóbiás 1844-ben született, főügyész-helyettesi kinevezésére huszonhat éves korában került sor. Ő indította meg a Magyar Igazságügy című folyóiratot. Löw Tóbiás fiatalon, harminchat éves korában halt meg.¹⁷⁹)

Löw Lipót szegedi működése során, különösen a hatvanas években a kiegyezésig, a megújult emancipációs törekvések propagátora volt. A Z. Frankel 1840-es jogtörténeti művére épülő, s annak szászországi sikerét megismétlő előadása a Magyar Tudományos Akadémián (A zsidó eskü múltja, Pest, 1868) jelentős szerepet játszott a zsidókat megszégyenítő középkori rekvizitum eltörlésében.

Az ortodoxiával szemben valódi reformokra törekedett, de mint később maga is beismer- te, számításba vette korának korlátjait. Annak a hétagú bizottságnak a tagjaként, amely törvény- előkészítő tevékenységet végzett, kidolgozott egy, a neológia programjának tekinthető tervezetet. A vallástörvényből, azaz a halákhából nem engedett, de vallotta a vallási parancsolatok minden- fajta kényszerítéséről való lemondást.¹⁸⁰ A zsidó felekezet országos megszervezése érdekében terjedelmes szabályzatot dolgozott ki. Mint a rabbinikus reform híve, Löw igyekezett a reform- mozgalmat a vallástörvényi hagyományokkal összeegyeztetni, annak keretei között tartani. Állás- pontja és személyes ellentétek miatt nem vett részt a magyarországi zsidóság ketté (tulajdon- képpen háromfelé) szakadását eredményező 1868/69. évi országos kongresszuson és az ez alka- lomból kiadott röpiratában (Die Jüdischen Wirren in Ungarn, Pest, 1868) közeledett az ortodox felfogáshoz.

Több városba meghívták zsinagógai ünnepekre, templomszentelésekre (Hódmezővá- sárhely – 1857. május 15-én,¹⁸¹ Pápa, Ókanizsa, Zimony, Székesfehérvár és Győr¹⁸²). Nyomta- tásban megjelent győri templomavató beszéde.¹⁸³ Veszprémbe, 1849-es nagy beszédének színhe- lyére 1865-ben hívták meg ismét. Az új zsinagóga felavatását Löw is, Hochmut Ábrahám veszp- rémi rabbi is magyar nyelvű beszéddel tartotta meg.¹⁸⁴ A pécsi zsinagógát 1869. július 22-én avatta fel.¹⁸⁵ A nagyvárad zsidótemplom felavatásán, 1861. augusztus 16-án, midőn Löw beje- lentette, hogy a nagyvárad zsidó hitközség elszakadt az ortodoxiától, s imádságait magyarul akarja elmondani, a főispán és a megyei tisztikar jelenlétében talán először hangzott el zsidó templomban a Szózat, nemzeti imádságunk.¹⁸⁶

A tudós

A magyarországi rabbik közül 1870-ben elsőként adta ki nyomtatásban zsinagógai beszédeinek gyűjteményét.¹⁸⁷ Egy zsidó irodalmi társulat alapításának és a héber Biblia zsidók számára törté- nő magyar fordításának tervét elsőnek vetette föl. Rabbiképző intézet létesítéséért is síkra szállt.¹⁸⁸ Vele dolgoztatták ki az Intézet tervezetét, s felkínálták neki a leendő felsőfokú taninté- zetben az igazgatóságot.¹⁸⁹ 1867. október 13-án meghívták a Berlieni Hittudományi iskola igazga- tójának.¹⁹⁰

Mint szaktudós a talmudi régiségek tudományát művelte kiváló sikerrel. Ide tartozik két legnagyobb munkája: Graphische Requisiten und Erzeugnisse bei den Juden (1870) és Die Lebensalter in der jüdischen Litteratur (1875). Egyéb nevezetesebb művei: Zsidó erő (1868), Zsinagógai beszédek (1870), Der jüdische Kongress (1871). Kisebb munkáit fia, Löw Immanuel

adta ki öt kötetben Gesammelte Schriften címen, 1889 és 1900 között.¹⁹¹ Életrajzát tárgyalja Hochmut Abraham: Leopold Loew című német nyelvű nagy monográfiája.¹⁹²

Szegedet tíz évre a zsidó tudomány egyik európai központjává tette folyóirata a “Ben Chananja” (1858-1867). A lap szigorúan tudományos folyóiratnak indult, szerkesztői és munkatársai kezdetben csak célozgatva és nagyon óvatosan írtak iskolai, zsinagógai és hitközségi ügyekről. Később azonban — egyéniségéhez híven — a hűvös tudományos távolságtartást feladva a napi aktualitásokban is állást foglalt, amely miatt hatósági figyelmeztetést, elmarasztalást kapott. A “szerkesztőhivatal” azonos volt Löw Drei Kronen (Korona, ma Hajnóczi) utcai lakásával, a szerkesztőségi apómunkát gyermekei, Sámuel és később Tivadar végezte. Munkatársai és levelezői Londonból, Párizsból, New Yorkból, Bécsből, Drezdából küldték írásaikat Szegedre. A folyóiratot Burger Zsigmond nyomdájában nyomták.¹⁹³

Szaktudósként elsőként foglalkozott a magyar zsidóság történetével. A haza iránt érzett szeretetét bizonyítják azok az ünnepélyek, melyeket Klauzál Gábor, Eötvös József emlékére rendezett. Széchenyi István halálakor történelmi párhuzamot vont a legnagyobb magyar és Sámuel próféta között, s emlékbeszédét nyomtatásban is megjelentette.¹⁹⁴ Elsőként alkalmazta az orgonával kísért istentiszteletet és elsőként a magyar nyelvű hitszónoklatot. Nem ő az első, ki a zsinagógában magyarul prédikált, de ő a zsinagógai szószék megmagyarosítója.¹⁹⁵ Közéleti és tudományos tevékenysége révén Löw nagy tekintélyre tett szert kortársai körében. Szeged megbecsülte, tagja volt a városi közgyűlésnek.¹⁹⁶

Löw Lipót 1875 október 13-án elhalálozott. A családhoz érkezett első részvétnyilvánítások között ott szerepelt Kossuth Lajosé is.¹⁹⁷ Október 17-i temetésén Szegedről 14 csoportban, vidékről 39 csoportban vettek részt tisztelői.¹⁹⁸ Egy újsághíradásból tudható, hogy a végtisztesség résztvevők lefoglalták az összes bérkocsit, s az előre följánlott magán kocsik sem bizonyultak elegendőnek.¹⁹⁹

Elhunytá alkalmával a város az 1875. október 17-i közgyűlés jegyzőkönyvében örökítette meg érdemeit, mert működése az egész tudományos világ előtt figyelmet keltett “a haza, az alkotmány, a magyar nyelv és nemzetiség érdekében tett nagybecsű szolgálatai, ezen város jóléte és előmenetele, különösen műveltségi viszonyainak fejlesztése érdekében tett fáradozásai” révén.²⁰⁰ Kiss József: *Löw Lipót emlékezete* című költeménye 1876. október 13-án, halála egy éves évfordulóján hangzott el a szegedi Olvasó Egylet Löw ünnepén.²⁰¹ Az 1912-1941 közötti években a mai Bolyai János utca viselte Löw Lipót nevét Szegeden.²⁰²

Löw Lipót nevéhez méltón oroszlánrészt vállalt abban, hogy a szegedi zsidó magyarok “Ha hazafiságban nem járhatnak előttünk, hát nem is maradnak el mögöttünk. Magyar prédikáció hangzik a zsinagógában Vörösmartytól vett alapige fölött, magyar nótában sírja el bánatát a szerelmes lányka, s nemzeti színekbe behúзва őrzik meg a család ... a megboldogult öreg rabbi arcképét.” Ilyennek látta Mikszáth Szegeden Löw Lipót arcképét és művét.²⁰³

Síremlékét, az óhelt, melyet fia tervezett²⁰⁴, 1876. október 19-én avatták fel, a család és a hitközség együttesen állította. Sírfelirata héber, német és magyar nyelvű. A héber szöveg Löw Immánuelről, a magyar sírvers Löw Sámuelről való:

*A vallás, haza és tudomány szentelt lobogóját
Békében s harcban sok diadalra vivé.
Nyugszik a bajnok most, községe, családja siratja.
Emlékét őrzik: hit, haza és tudomány.*²⁰⁵

“A földkerekség legtudósabb rabbija”

Így nevezte Blau Lajos, a szentírástudomány professzora Löw Immánuel.

Bálint Sándor vallotta róla, hogy Löw Immánuel klasszikus harmóniában tudta kifejezni a szegedi lét leglelkét: az embersorsnak föld porából vétetett realizmusát és transzcendens kitekintését. Gondoskodnunk kell még arról, folytatta a “legszőgedibb szögedi”, hogy a modern Szeged egyik legnagyobb fiának emlékezetét temploma előtt, szeretett fái között szoborral örökítsük meg. Neki ugyan nincs rá szüksége, nekünk azonban figyelmeztetés emberségünk, magyarságunk, szegedi mivoltunk szüntelen kötelességeire.²⁰⁶

Löw Lipót fia és rabbi székében utóda Szegeden született 1854. január 20-án.²⁰⁷ Az apja második házasságából származó Löw Immánuel születésekor a pater familias 43. életévében járt. Tizennégy gyermeke közül nem Immánuel volt az egyetlen, akinek apai örökségül a magyar kultúra szeretete és gyarapítása jutott. Vilmos magyar népdalokat, Petőfit, Madáchot fordított és adott ki a múlt század fordulóján New Yorkban.²⁰⁸

Löw Immánuel Berlinben végezte tanulmányait. A Lehranstaltba került, amely a fejlődés kezdetén álló modern zsidótudomány otthona volt.²⁰⁹ Először 1874. szeptember 27-én prédikált Szegeden.²¹⁰

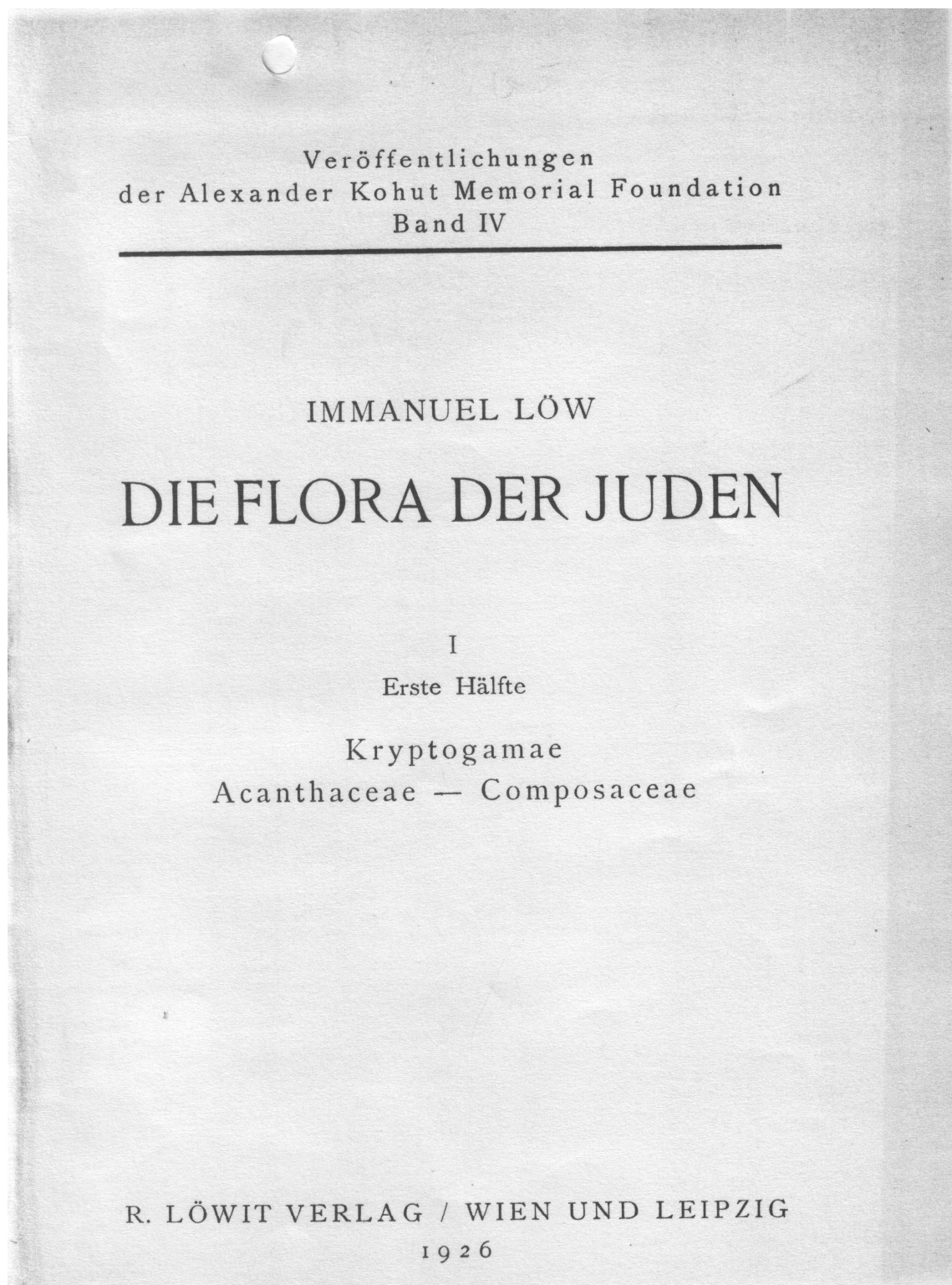
Löw Lipót 1875 októberében bekövetkezett halálakor hazatért, és beszédet mondott atyja koporsója előtt: “Nem dicsérlek, nem magasztallak; de megfogadom, hogy ha a Mindenható erőt ad és képességet, irodalmi emlékekben fogom elmondani, miért lelkesültél, mit tettél, miért küzdöttél.”²¹¹ 1878 szeptember 8-tól (Dr. Bächer Vilmos rabbi-helyettes ideiglenes közreműködését követően) szegedi rabbi lett. Az 1879. évi március 12-én betört árvíz idején ladikkal személyesen mentette ki az öregtemplomból a Tóra-tekerceket.²¹² 1879-től igazgatta a zsidó iskolát. Édesapja munkásságát követve 1879-ben pedálharmóniumot szerettetett be, amely a liturgiát megújítva és szebbé téve rendes istentiszteleten először 1885. február 6-án szólalt meg.²¹³ 1881. augusztus 14-től főrabbi lett.²¹⁴

Löw Immánuel a magyar nyelvű zsinagógai szónoklat művésze volt, akinek több kötetben megjelent beszédei a magyar széppróza legkiválóbb termékeihez tartoznak. A századfordulón Szegeden hárman kapták meg a Magyar Tudományos Akadémiától nagy szótárának címjegyzékét, amellyel élő nyelvkincsünket akarták egybegyűjteni. Tömörkény István, Kovács János és Löw Immánuel.²¹⁵

Mint a héber és arám nyelv lexikográfusa és az ókori zsidó néprajz ismerője már fiatal korában feltűnt és idővel világhírré tett szert tudományos körökben. 1911-ben nem akart bécsi főrabbi lenni, mert el kellett volna szülővárosát hagynia.²¹⁶ Blau Lajos “a földkerekség legtudósabb rabbijának” mondta.²¹⁷ Fleischer, a lipcsei egyetem orientalistája adta Löwnek azt a feladatot, hogy tisztázza a zsidó irodalom reáliákra vonatkozó szókincsét. Magyarországon Haynald Lajos kalocsai érsek a téma egy részletkérdésével foglalkozván áldozatos barátsággal támogatta a fiatal zsidó kartársat, aki végül kereken 70 esztendő telt el ennek a kutatásnak.²¹⁸ Doktori disszertációja (Aramäische Pflanzennamen, Wien, 1881) 1200 arameus növénynevet vizsgált. A szőlővel és borral 139 lapon foglalkozott.²¹⁹

A Gesenius-féle nagy héber szótár több kiadásának társszerkesztője volt. Dolgozott Krausz Sámuelnek a zsidó irodalom görög-latin kölcsönszavait összegyűjtő szótárába és talmudi régiségtanába, szócikkei vannak Dalman héber-arám szótárában, Brockelman, Payne Smith és Duval szír szótáraiban.²²⁰

Fő műve: Die Flora der Juden, 1924-től 1934-ig négy nagy kötetben jelent meg.²²¹

Megírása elkezdesének háttérében az állt, hogy 1920-ban egy provokátor újságíró valótlanúságokat tartalmazó vezércikke miatt tizennégy havi fogságot szenvedett. Erről a házi őrizetben eltöltött időről írta Móra Ferenc: “Csak a legfegyelmesebb agy s a maga igazát ismerő erős lélek, a conciscia mens recti képes arra, hogy a mezők liliomaival elhessegesse magától az utcáról beleselkedő gyűlölet komor árnyait s a rabság megállott mutatóujjú szabad szellemével olyan monumentumot emeljen magának, amelynek tövében rágalmazói egynapos penészek se lehetnének.”²²² Az elnyomorodott, vak, megvetett és tönkrement rágalmazót évek múlva Löw közbenjárására helyezték el a pesti zsidó kórházban.²²³

Meg akarta fejteni a zsidó irodalomban és életben ismert növény-, állat- és ásványneveket; be akarta mutatni szerepüket a Szentírásban, a hagyományos irodalomban, misztikában, művészetben, költészetben, rítusban, néphitben, babonában, népszokásokban, népköltészetben, játékokban, közmondásokban, gyógyászatban, konyhában, zsidó személy- s helynevekben és a héber könyvek címében; meg akarta határozni végül a zsidók részét és szerepét termelésükben, terjesztésükben és feldolgozásukban. Ezeknek a munkáknak a megírásához a nyelvész és a természettudós kölcsönös adottságaira volt szüksége. A nyelvész a sémi (héber, arám, szír, arab), indogermán (perzsa, görög, latin, germán, román, szláv) és urál-altáji (magyar és török) nyelvek bámulatos ismeretével megfejtette az évezredekig talányos reáliákat; a természettudós viszont azonosította a megfejtett neveket a megfelelő növényekkel, állatokkal és ásványokkal. Ezek a művek tehát az egyetemes művelődéstörténetet is újabb fejezetekkel gyarapították.²²⁴

Az archeológia, a filológia és a botanika tudományos eszközével tárta fel ebben a hatalmas művében a bibliai és talmudi korok héber flóráját, úgy, hogy az elmúltak hitt csodálatos világ restaurátorának tekinthető. Az egész tudományos világ példátlanul egyhangú elismeréssel fogadta ezt a munkát. Kritikusai nem csak sokoldalú és a tudomány majdnem minden diszciplínáját átfogó tudását ismerték el e művével kapcsolatban, de csodálattal magasztalták önmegtagadásig menő szívós kitartását is, amellyel a tudománynak ezt az évszázadokon át elhanyagolt és megközelíthetetlennek látszó területét megmunkálta. Jávorka Sándor azt írta a Botanikai Közleményekben: “A legrészletesebb művelődéstörténeti munka, amely a növényvilág és az ember közötti fontos kapcsolat kutatásának terén valaha is megjelent.”²²⁵ Tisztelete jeléül Degen Árpád egy búzavirág-féleséget nevezett el *Centaurea Löwii*-nek.²²⁶

A *Flora I.* kötetének leghatalmasabb fejezete a borról szól. Ennek kapcsán a tószót és az áldomás történetét kapjuk. Megrajzolja a széder est kialakulását, mint a római lakoma szokásainak vetületét.²²⁷ Tizenegy oldalon keresztül beszélt a borról, mint a költészet tárgyáról a különböző népeknél, németre fordítva a borról szóló költeményeket. Részletesen foglalkozott még az ókori pénzek szőlő-díszítéseivel is.²²⁸ Löw *Die Flora der Juden* című munkájában megoldja a mezopotámiai eredetű égi manna, a *Himmelsbrot* rejtélyét, ami nem más, mint egy ehető zuzmófaj (*Lecanora esculenta*).²²⁹ Löw Immanuel könyvében olvasható például az is, hogy Mózes a fakasztott forrás keserű vizét egy bedobott cédrusággal édesítette meg.

Kutatásai további gyümölcseiből, a *Fauna der Juden*ből és a *Mineralien der Juden*ből életében egyes fejezetek láttak csupán napvilágot.²³⁰ A két mű hatalmas jegyzetanyagának egy része – a tudomány szinte pótolhatatlan veszteségére – elpusztult; megsemmisült a *Mineralien der Juden* nyomdakész kézírata is, amelynek angol nyelvű kiadására – miként a *Floráéra* is – az amerikai Alexander Kohut Memorial Foundation vállalkozott.²³¹

A héber növény és állattan, ásványtan kutatásának nehéz munkája azonban nem kötötte le egész energiáját, sok más értékes művet is írt mindig egyforma tudományos felkészültséggel. Mint a legtöbb külföldi zsidó és orientalista folyóirat munkatársa, számtalan közleménnyel gazdagította a sémi nyelvtudományt és vallástörténetet. Meggyőződése szerint a vallási konzervatívság felé hajlott és izzó magyar érzése mellett a zsidó népi reneszánsz lelkes híve és előmozdítója volt.

Nagyjelentőségű munkái az említetteken kívül: A szegedi zsidók (Kulinyi Zsigmonddal, Szeged, 1885). Sajtó alá rendezte atyjának összegyűjtött munkáit: Leopold Löw, *Gesammelte Schriften I-IV.* (Szeged 1889-1900), *Száz beszéd* (u. o. 1923). Önálló kötetekbe foglalt prédikációi 2140 lapot tesznek ki, alig kevesebbet, mint tudományos életműve.²³² Magyarra fordította az *Énekek énekét*²³³. Nagyobb értekezéseit a Délmagyarország, *Egyenlőség*, *Monatschrift für Geschichte Literaturzeitung*, *Revue des études juives*, Szeged, Szegedi Híradó, Szegedi Napló, Szeged és vidéke, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, *Zeitschrift für Assyriologie*, *Zeitschrift für alttestamentliche Wissenschaft*, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* című folyóiratok és újságok közölték.

Német nyelvű munkáiban több helyen előfordul, hogy idézi a magyar irodalmat, Jókai (Kárpáthy Zoltán), Mikszáth regényeit, Arany Jánosnak az Örök zsidóról szóló versét, a magyar népelet megnyilvánulásait, nem feledkezve meg Kálmány Lajosról (egykori piarista gimnáziumi osztálytársáról) sem. Nem fordítja azonban idegen nyelvre szülővárosa nevét Szegedről – Szegedinre!²³⁴ Héber verseskötete jelent meg 1937-ben Jeruzsálemben, és kínai költőkből is fordított.²³⁵ Nyomatásban megjelent műveinek száma közel háromszáz.²³⁶ Bibliográfiájában 602 művét tartják számon.²³⁷

Kevesen tudják, hogy Löw Immánuel volt az első szegedi gyorsíró, aki Gabelsberger könyvéből tanulta meg a sztenográfiát, melynek nagy hasznát vette a szószekre való előkészületeinél.²³⁸

Magamagát elsősorban lelkipásztornak tartotta. Hittankönyvet írt a gyerekeknek. Olyan ez, hogy meghatottság nélkül nem lehet kézbe venni. Templomi beszédeinek tartalma külön fejezete a zsidó teológia, nyelve a magyar prózának történetében.²³⁹

A huszadik század nemzeti tragédiájáról, Trianonról úgy emlékezett meg, mint lelkipásztornak, mint az erkölcsi értékek védelmezője. A bibliai időszemlélet együttesen láttatta vele a magánerkölcs bűneit és a történelmi bűnesetet. “Nem békekötés volt Trianon, rút gúzsbakötés volt. Királyi szeszély törvénytelen viszony javára épít mindkét trianoni palotát: Csoda-e, ha törvénytelen, jogtaposó, örvényes békeírás született meg benne?” A Sovuausz ünnepen elmondott beszéd az (árpa) aratás motívumát is elrejtí a hazafiúi fájdalom sóhajába: “És erre a békére kárhozott földünk sorsát tompa közöny kíséri és meddő részvét. Nagyritkán látunk termő együttérzést, hiába várjuk a határtörő varázslatos hatást. Csak egy-egy biztató külföldi szó hull nagynéha hús cseppként a szikkadt, elepedt talajra.”²⁴⁰

Löw Immánuel megjelenése imponáló volt. Ha akár egy szegedi orvosi várószobában megjelent, a betegek egy része felismerte és tiszteletteljes kézcsókra járult hozzá, amikor eltávozott.²⁴¹

Szegedi lokálpatriótaként a legelső között volt, akik buzgólkodtak a mindmáig föl nem épült zenepalota érdekében. Ő emlékeztette Ivánkovics Sándor akkori városi főügyészt, hogy a város váltsa be végre árvízi fogadalmát a templom építését illetően.²⁴² Ő volt az, aki kezdeményezte, hogy a közkórházban a betegápolást apácanővérekre bízják. Része volt benne, hogy az újszegedi köztemetőben díszes kőkeresztet emeljenek az árvíz áldozatainak. A városi Somogyi-könyvtár megszervezése, katalogizálása annak idején az ő útmutatása alapján történt.

Magyarország legszebb zsidótemplomát az ő buzdítására és útmutatása szerint építették föl Szegeden. Művész volt, akinek mások képezték a kezeit. Megálmodta és megtervezte zsinagógáját; szövegeit és szimbolikáját; előrajzolta ablakait.²⁴³ A Florához méltó módon tervezte meg és telepíttette be a templomkertet. A temető mint kert, szintén Löw munkája. És a ravatalozó is, és számos sírkő és sírfelirat is.²⁴⁴

1927-ben a kongresszusi alapon álló zsidó felekezet egyhangúan a magyar felsőház tagjává választotta. A felsőház alakuló ülését január 28-án tartották. Egyik ülésnapján a folyosón Csernoch János hercegprímás egy kortársnak a vele sétáló, fekete ruhába öltözött férfit “mint legkedvesebb barátját mutatta be”. Az esztergomi érsek legkedvesebb barátja a szegedi főrabbi volt, aki iránti tiszteletének és szeretetének minden lehetséges alkalommal kifejezést adott²⁴⁵ július 25-én bekövetkezett haláláig.²⁴⁶ A felsőházi tagságtól a második zsidótörvény fosztotta meg Csernoch János legkedvesebb barátját. E törvény tárgyalásakor a nyolcvanöt éves Löw Immánuel tiltakozó beszédében visszaemlékezett arra, hogy gyermekkorában még kezét csokolhatott Eötvös Józsefnek, — a magyar polgári liberalizmus kimagasló képviselőjének — aki beteg édesapját meglátogatta.²⁴⁷ 1939-ben már nem Eötvös eszméi uralták a magyar törvényhozást.

Papi működésének hatvanötödik évfordulóján, 89 esztendőskorában, 1943. szeptember 8-án mondta el utolsó nagy ünnepi beszédét²⁴⁸. Akkor már nagyon rosszul látott, és így nem készített feljegyzést, hanem szabadon beszélt a hívőkhöz. 1943 Kol Nidréjén, az engesztelés napját köszöntő istentiszteleten megátkozta Hitlert és a Harmadik Birodalmat.²⁴⁹

Az utolsó újságr riportot 90. születésnapján írták róla.²⁵⁰ 1944. január 20-án még hódolattal köszöntötte a szegedi sajtó,²⁵¹ a német megszállás után az elhurcolástól sem tudományos, sem kulturális munkássága nem mentette meg. A felsőházi tagság sem jelentett felmentést. Az 1944 június 28-án a 2400 emberrel Szegedről elindított harmadik deportáló vonat Budapesten át már eleve Strasshofba indult.²⁵² Ez az úti cél – bár ezt akkoriban egyik áldozat sem tudhatta – valamivel több reményt adhatott a túlélésre, mint a másik, az auschwitz.

Budapesten lekapcsolták a vonatról azt a vagont, amelyben 66 személy, közöttük Löw Immánuel utazott.²⁵³ A főpap ekkor más a téglagyári kemence padlóján kapott kétoldali tüdőgyulladásban szenvedvén, többnyire a láztól önkívületi állapotban haldoklott.²⁵⁴ Szeged tudós rabbiját a tudományokban utóda és követője, Scheiber Sándor Budapesten megtalálta. Mint írta: “Amikor az Aréna úti zsinagóga gyűjtőtáborához értem, épp mentőautóba emelték a deportáló vagonból kimentett, összetört, vak tudóst. Egy üveg meleg levest nyújtottam be neki.”²⁵⁵ Löw Immánuel Budapesten, 1944. július 19-én halt meg. Felesége, született Brenning Bella túlélte a vészkorszakot, 1950. december 27-én hunyt el.²⁵⁶

Petri Lajos: *Löw Immánuel*

Löw Immánuel hagyatékának, könyvtárának egy része a háború után a jeruzsálemi Héber Egyetemhez illetve az Országos Zsidó Múzeumba került,²⁵⁷ szegedi kutatók feltételezik, hogy az azóta szintén elhunyt dr. Csongor Győző által birtokolt, de egyelőre feltáratlan iratok, könyvek között is lappang belőle valami.

A Farkasréti temetőben 1944. július 21-én Scheiber Sándor mondott Löw Immánuel felett beszédet.²⁵⁸ Ugyanő emlékezett meg róla exhumálásakor, és szegedi újratemetésekor 1947. április 23-án.²⁵⁹ A Löw emlékünnepélyen, melyet 1947. július 20-án rendeztek a szegedi városházán,

Scheiber Sándor Löw Immánuel és a zsidó néprajz címmel tartott felolvasást²⁶⁰. Az emlékünnepe-lyt megnyitó városi kultúr-tanácsnok sürgette Löw Immánuel kész emléksobrának felállítását a szegedi nemzeti emlékcsernokban, és emlékének utcanévvel való megörökítését.²⁶¹

A tudós főrabbi sírköavatásán 1950. június 18-án²⁶², majd halálának negyedszázados évfordulóján Szegeden Scheiber Sándor tartott emlékbeszédet.²⁶³ Löw Immánuel Hajnóczy utca 8. szám alatti lakóházán 1969. június 29-én, a vidéki zsidóság deportálásának 25. évfordulóján tartott háromnapos megemlékezés keretében helyeztek el emléktáblát.²⁶⁴

A szegedi Táttra téren a Tarnai István által épített katolikus templom kapuján Tóth Sándor szobrászművész alkotása emlékezik meg Szeged kimagasló személyiségeiről. Az 1975. október 21-én felavatott díszkapu domborművű arcképei közé került Löw Immánuel plakettje is. A körbefutó idézetet Scheiber Sándor választotta: "És itt marasztalt a szülőföld szeretete és anyanyelvünk varázsa, a néplelek nyelvtermő, áldott anyaméhe."²⁶⁵

Láng Éva:

Szonett Löw rabbi sírjánál²⁶⁶

*megállt az élet, béklyójába' tart
és ránk telepszik újra a középkor,
ott állt a gettó, itt csillog a mézbor
a templomban, – még hallani a dalt...*

*könyved nyitott, nem hallhattad a jaj-t,
már emléked is halott volt a vészkor,
a rémületszült csendet és a szétszórt
családok átkát, – kő és hant takart...*

*legendád él, a bánat nem feled,
kő köre rakva, csontra csont mered,
csak sóvárgom, de nem hallom szavad,*

*utamat állják, nézd a gólemet,
milyen világ, ahol mindent szabad,
emberszabásúak a gólemek...*

Irodalomjegyzék

- A szegedi zsidó hitközség.* = Szegedi Extra, 1999. augusztus 20.
- Apró Ferenc: *Az első világháború hősi emlékei Szegeden.* Szeged, 1985, 17 p.
- Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak...* Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft, 77 p.
- Apró Ferenc: *Zsidó képzőművészek Szeged művészettörténetében (1901-1945).* = *A szegedi zsidó polgárság emlékezete.* Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 103-104 p.
- Armstrong, Karen: *Jeruzsálem. Egy város – három vallás.* Ford.: Rézműves Zoltán. Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó, 574 p.
- Bálint Sándor: *Löw Immánuel emlékezete.* = Tiszatáj, 1948. 7-8. sz., 355-356. p.
- Bálint Sándor: *Szeged városa.* Budapest, 1959, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 117 p.
- Bátyai Jenő: *Zsinagógák építésze.* = Délmagyarország, 1986. január 9. 4. p.
- Beneschofsky Imre: *A vértanúk és áldozatok napja.* = Új Élet, 1946. január 3. 1. p.
- Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust.* Ford.: Zala Tamás et al. I-II. kötet. Budapest, 1988, Gondolat Könyvkiadó, 470, 586 p.
- Bródy Ernő: *Dr. Löw Tóbiás.* = Új Élet, 1958. október 15. 5. p.
- Csetényi Imre: *A provisorium korának zsidó művészei a napisajtó tükrében.* = Scheiber Sándor (szerkeszti): *Keleti dolgozatok Löw Immánuel emlékére, Semitic Studies in a memory of Immanuel Löw.* Budapest, 1947, Publications of the Alexander Kohut Memorial Foundation, 63-65. p.
- Csongor Győző: *Aki az Úr szőlejében dolgozott.* = Szeged, 1994, szeptember, 26-29. p.
- Csongor Győző: *Könyvek és virágok nagyszerű öreg embere.* Szeged, 1989, 6. szám, 20. p.
- Doppelfeld, Basilius, OSB: *Szimbólumok I., Az ember képei.* Ford.: Kun Éva. Pannonthalma, 1998., Bencés Kiadó és Terjesztő Kft., 113 p.
- Schindler József, Dr.: *Löw Lipót halálának 75. évfordulóján.* = Új Élet, 1950. október 8., 3-4. p.
- Farkas József (szerk.): *Szeged története 2. kötet,* Szeged, 1985, Somogyi Könyvtár, 846 p.
- Feuerstein Emil dr.: *Löw [!] Lipót.* = ugyanő: *Egy marék virág. A magyarajku [!] zsidóság szellemi öröksége.* 1. kötet. Tel-Aviv, 1986, A Megörökítési Emlékbizottság kiadása, 431. p.
- Feuerstein Emil, dr.: *Egy marék virág. A magyarajku [!] zsidóság szellemi öröksége.* 2. kötet. Tel-Aviv, 1987, a szerző kiadása, 461 p.
- Feuerstein Emil: *Löw Immánuel.* = ugyanő: *Egy marék virág. A magyarajku [!] zsidóság szellemi öröksége.* 3. kötet. Tel-Aviv, [é.n.], a szerző kiadása, 306 p.
- Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon.* Budapest, 1991, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 242 p.
- Glatz Ferenc – Somogyi Éva (szerk.): *Magyarország történeti kronológiája III.* Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó, 627-1000. p.
- Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526-1945.* Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 388 p. (Függelékben: törvények, kronológia, bibliográfia).
- Gráf Imre, dr.: *A felújított szegedi zsinagógáról.* = Szeged, 1989. június, 23. p.
- Habermann Gusztáv: *Szegeden dolgozott az ország szíve.* = Délmagyarország, 1979. július 22. 7. p.
- Habermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár családok történetéhez.* Szeged, 1992, Csongrád Megyei Levéltár és a Móra Ferenc Múzeum, 318 p.
- Harashti György: *A "Ben Chananja" szerkesztője (Ecsetvonások Löw Lipót arcképéhez).* = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete.* Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 61-78. p.

Hídvégi Máté, (Magyar fordítását közreadja): *Löw Lipót 1849-es börtönnaplója*. = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 116-124. p.

Hídvégi Máté: *A Löw-per*. = *Múlt és Jövő*, 1996. 3. szám, 85-96. p. (A per legteljesebb feldolgozása).

Hídvégi Máté: *Nézd, a tenyeremre rajzoltalak*. – *Emlékezés Löw Immánuelre* = ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak*, Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 9-42. p.

K. D. tudósítása = *Új Élet*, 1948. február 10. 4. p.

Kanyó Ferenc: *A szegedi zsidóság holocaustja*. = Szeged, 1994, június, 45-47. p.

Karády Viktor: *Az asszimiláció Szegeden (Szociológiai kérdésvázlat)*. = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*. Szeged, 1900, Móra Ferenc Múzeum, 9-43. p.

Kármán Mór: *A zsidóság hívatása és a rabbiság feladata*. = *Múlt és Jövő*, 1914. januári száma, 3. p.

Katona Ferenc: *Szeged, 1879. március 12.* = *Új Élet*, 1969. április 1. 7. p.

Katz, Jákov: *A begyógyíthatlan szakítás*. = *Múlt és Jövő*, 1996, 2. szám, 34-44. p.

Kemény József: *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Kallós Henrik előszavával. Függelék: Löw Lipót templomavató beszéde. Győr, 1930, a szerző kiadása, 236 p.

Kenyeres Ágnes (főszerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon II.*, Budapest, 1981, Akadémiai Könyvkiadó, 95. p.

Kiss József: *Löw Lipót emlékezete. Halála évfordulóján*. = Szegedi Híradó 1876. október 15. 2. p.

Klein Rudolf: *A szabadkai zsidóság felemelkedése és hanyatlása*. *Múlt és Jövő*, 1995. 1-2. sz. 143-160. p.; hivatkozik Iványi: *Szabadka szabad királyi város története I. köt.* Szabadka, 1892, Bittermann József könyvnyomdája – művére: 487. p.

Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században*. = *Múlt és Jövő*, 1996, 2. szám, 19. p.

Komoróczy Géza: *Scheiber Sándor tudós elődökről*. = *Múlt és Jövő*, 1990. 1. szám, 39-40. p. (Bibliográfiával.)

Gaál Endre (szerk.): *Szeged története 3/1. kötet*. Szeged, 1991, Somogyi Könyvtár, 631. p.

Gaál Endre (szerk.): *Szeged története 3/2. kötet*. Szeged, 1991, Somogyi Könyvtár, 639-1214. p.

Kristó Gyula (szerk.): *Szeged történeti kronológiája a kezdetektől 1944-ig*. Szeged, 1992, Szeged m.j.v. Polgármesteri Hivatala, 98 p.

Kulinyi Zsigmond – Löw Immánuel: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 373 p., Bevezetés.: IX-XIII., Reizner János: *Vizsgálatok a zsidók szegedi letelepülése körül.*: XIV .XXVI. p.

Láng Éva: *Szonett Löw Rabbi sírjánál*. = *Évkönyv 1983/84.*, Budapest, 1984, MIOK, 230. p., 532 p.

Löw [!] Immánuel *Trianon-beszédéből* = Délmagyarország, 1930. június 8. 5. p. (Löw I. fényképével).

Löw Immanuel folklorisztikus tanulmányai összegyűjtve: *Studien zur jüdischen Folklore*, Ed. A. Scheiber. Hildesheim, 1994.

Löw Immánuel: *Az új zsinagóga*. Szeged, 1903, Traub B. és Társa, 35 p.

Löw Immanuel: *Fauna und Mineralien der Juden*. Herausgeben von A. Scheiber. Hildesheim, 1969.

Löw Immánuelné halála. = *Új Élet*, 1951. január 11. 6. p.

Löw Lipót: *Az Isten velünk vagyunk!* Sellyén tartott Tábori beszéd – – pápai főrabbitól, Pápán a ref. főiskola betűivel 1848. = *Múlt és Jövő* 1998. 1. szám, 4-7. p.

Löw Lipót: *Sámuel próféta és Széchenyi István történelmi párhuzamban*. Szeged, 1860, Burger Zsigmond, 16 p.

- Marczali Henrik: *Emlékeim (2)*. =Nyugat, 1929. 687-692. p., 688. p.
- Mikszáth Kálmán: *A szegedi zsidók*. = Mikszáth Kálmán Összes Művei 57. kötet, Budapest, 1968. 70-73. p. (Szegei Napló, 1879. július 29.).
- Miskolczi Ambrus: "A zsidók polgárosításáról a nemzetgyűlés által törvény alkottatott" (Az 1849-i magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai). = Múlt és Jövő, 1998. 1. szám, 8-45. p.
- Molnár Judit: *Embermentés vagy árulás? A Kasztner akció szegedi vonatkozásai*. = ugyanő: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók*. Szeged, 2000, Szegedi Zsidó Hitközség, 183-197. p.
- Móra Ferenc: *Pálmák és pályák*. = ugyanő: *Beszélgetés a ferdetoronnyal*. Budapest, 1927, Lantos Rt., 118-126. p.
- Múlt, jelen és jövő a Tisza partján. = Új Élet, 1957. június, 3. p.
- Nagy Zoltán – Papp Imre: *Szeged (Városképek – Műemlékek)*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 287 p.
- Oláh János: *Judaisztika II*. Budapest, 1999, Filum Kiadó, 80 p.
- Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma, 156 + 32 p.
- Paál János: *Nagyapám, a gabbe*. = Évkönyv 1981/82., Budapest, 1982, MIOK, 335-339. p.
- Pál József – Újvári Edit, (szerkesztette): *Szimbólumtár*. Budapest, 1997. Balassi Kiadó, 532 + XXXII p. színes tábla.
- Pamer Nóra: *A magyarországi zsinagógák formai alakulása stílusok szerint*. = Gerő László (főszerk.): *Magyarországi zsinagógák*. Budapest, 1989, Műszaki Könyvkiadó, 54-71. p.
- Péter László: *Szeged*. 2., jav. kiadás, Budapest, 1986, Panoráma, 204 p.
- Raj Tamás: *Emlékezés Löw Immánuelre*. = Új Élet, 1965. augusztus 1. 2. p.
- Raj Tamás: *Löw Lipót főrabbi regényes ábrázolásban*. = Új Élet, 1969. augusztus 15. 2. p.
- Raj Tamás: *Színek és növények a zsinagógában*. = Élet és Tudomány, 1991. 3. sz. 83-84. p.
- Raj Tamás: *Zsidó hősi emlékek Szegeden*. = Új Élet, 1986. február 15. 5. p.
- Reizner János: *Vizsgálatok a zsidók szegedi letelepülése körül*. = Kulinyi Zsigmond – Löw Immánuel: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*. Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, XIV-XXVI. p.
- Reményi Gyenes István: *Ismerjük őket? Zsidó származású nevezetes magyarok arcképcsarnoka*. 2. javított és bővített kiadás, Budapest, 1997, Ex libris Kiadó, 249 p.
- Scheiber Sándor (szerk.): *Keleti dolgozatok Löw Immánuel emlékére, Semitic Studies in a memory of Immanuel Löw*. Budapest, 1947, Publications of the Alexander Kohut Memorial Foundation, 361, + XII. p.
- Scheiber Sándor, dr.: *Szeged tanítása*. = Új Élet, 1958. július 1. 3. p.
- Scheiber Sándor: „Tanítómesterek a hagyomány láncolatával.” =Múlt és Jövő 1990. 1. szám, 33-38. p.
- Scheiber Sándor: *A Löw könyvtár és hagyaték sorsa*. = Új Élet, 1948. augusztus 5. 14. p.
- Scheiber Sándor: *Ábrahám látomása*. = Múlt és Jövő, 1989, 2. sz. 35-36. p.; Új Élet, 1947. május 1. 4. p.
- Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immánuel felett Szegeden 1969. június 29-én*. Múlt és Jövő, 1989. 2. szám 36-38. p.
- Scheiber Sándor: *Folklór és tárgytörténet*. Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 1136 p.
- Scheiber Sándor: *Kálmány Lajos leveleiből Löw Immánuelhez*. = Tiszatáj, 1945. 4. szám, 36. p.
- Scheiber Sándor: *Löw emlékünnepély a szegedi városházán*. = Új Élet, 1947. július 31. 6. p.

- Scheiber Sándor: *Löw Immánuel és a magyar néprajz.* = ugyanő: *Folklór és tárgytörténet.* Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 344-377. p.
- Scheiber Sándor: *Löw Immánuel plakettje Szegeden.* = Új Élet, 1975. október 15. 3. p.
- Scheiber Sándor: *Löw Lipót Magyar Zsinagógája.* = Új Élet, 1952. május 15.
- Scheiber Sándor: *Őszikék* = Új Élet, 150. június 29. 3. p.
- Scheiber Sándor: *Zsidó néprajzi adatok Kiss József műveiben.* = ugyanő: *Folklór és tárgytörténet.* Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 724-774. p.
- Schöner Alfréd: *Löw Lipót, a példakép.* = Új Élet, 1975. október 1. 3. p.
- Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról (harmadik rész).* = Évkönyv 1975/76., Budapest, 1976, MIOK, 306-317. p.
- Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról (második rész).* = Évkönyv 1973/74., Budapest, 1974, MIOK, 196-208. p.
- Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról.* = Évkönyv 1970, Budapest, 1970, MIOK, 242-249. p., 244. p.
- Serfőző Lajos (szerk.): *Szeged története 4. kötet.* Szeged, 1994, Somogyi Könyvtár, 798 p.
- Sipos József: *A szegedi zsidóság és az 1920-as nemzetgyűlési választások.* = Zombori István (szerk.): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete.* Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 109-133. p.
- Somogyi György – Gerle János: *Baumhorn Lipót zsinagógái.* = Évkönyv 1979/80., Budapest, 1980, MIOK, 355-365. p.
- Sós Endre: *Szegedtől Szegedig.* = Új Élet. 1961. augusztus 15. 1-2. p. (Márkfi Hermann 1840-ben az első magyar nyelvű imát mondta a szegedi zsinagógában).
- Szabó Tibor: *Professzorok viharban.* = Szeged, 1994, október, 44. p.
- Szegedi Híradó, 1875. október 17. 3. p.
- Szegedi kulturmunka.* = Új Élet, 1946. november 21. 2. p.
- Szigeti János: *A hódmezővásárhelyi hitközség múltja és jelene.* = Új Élet, 2001. január 1. 5. p.
- Szilágyi Sándor: *Zsidó pap, tanár, orvos, diák a pápai református főiskola tanári testületében.* = Új Élet, 1948. május 6. 8. p., hivatkozik Kiss Ernő: *A dunántúli református egyházkerület pápai főiskolájának története.* (1898) című művének 259. oldalára.
- Torkos Róbert – Oláh Tamás: *A szegedi zsinagógák és a város zsidósága.* Szeged, [1997] Szegedi Temetkezési Kft., 64 p.
- Új Élet, 1946. október 31. 10. p.; 1947. január 16. 16. p.; 1947. május 1. 4. p.; 1948. szeptember 16. 7-8. p.
- Újvári Péter (szerk.): *Magyar zsidó lexikon.* Budapest, 1929, A Magyar Zsidó Lexikon kiadása, 1028 p. E mű szerint Löw Lipót születésnapja május 23-a volt.
- Unterman, Alan: *A zsidó hagyományok lexikona.* Budapest, 1999, Helikon Kiadó, 255 p.
- Weinstein Pál: *Löw Immánuel szembetegsége.* Budapest, 1974., MIOK Évkönyv 1973/74. 108-109. p.
- Wellner István: *Kalauz Európa vallási műemlékeinek megtekintéséhez.* (H. n.), 1990, Medicina Könyvkiadó Vállalat, 200 p.
- Zakar Péter: *Tábori rabbik 1848-49-ben.* = Múlt és Jövő, 1998. 1. szám, 88-102. p.
- Zsadányi Oszkár: *The tragedy of Man.* = Új Élet, 1964. május 1. 5. p.
- Zsadányi Oszkár: *Tizenötözren látogatták a szegedi zsinagóga hangversenyeit.* = Új Élet, 1968. szeptember 15. 7. p.

Jegyzetek

- ¹ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged történeti kronológiája a kezdetektől 1944-ig*, Szeged, 1992, Szeged m.j.v. Polgármesteri Hivatala, 29. p.
- ² Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 2. kötet*, Szeged, 1985, Somogyi Könyvtár, 97. p.
- ³ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged történeti kronológiája*, Szeged, 1992. Szeged m.j.v. Polgármesteri Hivatala, 44. p.
- ⁴ Reizner János: *Bevezetés = Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, X. p.
- ⁵ Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, XVIII-XIX. p.
- ⁶ Torkos Róbert – Oláh Tamás: *A szegedi zsinagógák és a város zsidósága*, Szeged, [1997] Szegedi Temetkezési Kft., 5. p., valamint Reizner János: *Bevezetés = Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, XXI. p.
- ⁷ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 2. kötet*, Szeged, 1985, Somogyi Könyvtár, 141. p.
- ⁸ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 2. kötet*, Szeged, 1985, Somogyi Könyvtár, 141-142. p.
- ⁹ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, 76. p.
- ¹⁰ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, 163., 168. p.
- ¹¹ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 2. kötet*, Szeged, 1985, Somogyi Könyvtár, 497. p.
- ¹² Reizner János: *Bevezetés = Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond: A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, X. p.
- ¹³ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, 47. p.
- ¹⁴ Scheiber Sándor: *Zsidó néprajzi adatok Kiss József műveiben = ugyanó: Folklor és tárgytörténet*, Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 736. p.
- ¹⁵ Unterman, Alan: *Zsidó hagyományok lexikona*, Budapest, 1999, Helikon Kiadó, 204. p.
- ¹⁶ Paál János: *Nagyapám, a gabbe = Évkönyv 1981/82.*, Budapest, 1982, MIOK, 335-339. p.
- ¹⁷ Unterman, Alan: *A zsidó hagyományok lexikona*, Budapest, 1999, Helikon Kiadó, 76. p.
- ¹⁸ Dr. Gergely Judith szíves közlése.
- ¹⁹ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 2. kötet*, Szeged, 1985, Somogyi Könyvtár, 142. p.
- ²⁰ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 114. p.
- ²¹ Torkos Róbert – Oláh Tamás: *A szegedi zsinagógák és a város zsidósága*, Szeged, [1997.], Szegedi Temetkezési Kft. 6. p.
- ²² Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története, 2. kötet*, Szeged, 1985, Somogyi Könyvtár, 497. p.
- ²³ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 117. p.
- ²⁴ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, 154. p.
- ²⁵ Löw Immanuel: *Az új zsinagóga*, Szeged, 1903, Traub B. és Társa, 1. p.
- ²⁶ Torkos Róbert – Oláh Tamás: *A szegedi zsinagógák és a város zsidósága*, Szeged, [1997.] Szegedi Temetkezési Kft., 27. p.
- ²⁷ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, 171. p.
- ²⁸ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 117. p.
- ²⁹ Nagy Zoltán – Papp Imre: *Szeged (Városképek – Műemlékek)*, Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 92-93. p.; Péter László: *Szeged, 2. kiadás*, Budapest, 1986, Panoráma, 130. p. és Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 117. p.
- ³⁰ Katona Ferenc: *Szeged, 1879. március 12.* = Új Élet, 1969. április 1. 7. p.
- ³¹ Apró Ferenc: *Az első világháború hősi emlékei Szegeden*, Szeged, 1985, (10), (11).
- ³² Apró Ferenc: *Zsidó képzőművészek Szeged művészettörténetében (1901-1945) = A szegedi zsidó polgárság emlékezete*, Szeged, 1900, Móra Ferenc Múzeum, 103-104 p.
- ³³ Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon*, Budapest, 1991, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 169. p.
- ³⁴ Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó közösségek Magyarországon*, Budapest, 1991, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 131. p.
- ³⁵ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma 117. p.
- ³⁶ Bálint Sándor: *Szeged városa*, Budapest, 1959, Képzőművészeti Alap Kiadóvállalata, 93. p. (hivatkozik – *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885, Endrényi ny. című munkájára.
- ³⁷ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 114. p.
- ³⁸ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, 334. p.
- ³⁹ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, 339. p.

- ⁴⁰ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 114. p.
- ⁴¹ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, 211. p., valamint Sós Endre: *Szegedtől Szegedig = Új Élet*. (XVII. évfolyam 16. szám) 1961. augusztus 15. 1-2. p. (Márkfi Hermann 1840-ben az első magyar nyelvű imát mondta a szegedi zsinagógában).
- ⁴² Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 110. p.
- ⁴³ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa 171. p.
- ⁴⁴ Miskolczy Ambrus: "A zsidók polgárosításáról a nemzetgyűlés által törvény alkotott" (*Az 1849-i magyar zsidóemancipációs törvény és ismeretlen iratai*) = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 24. p.
- ⁴⁵ Kanyó Ferenc: *A szegedi zsidóság holocaustja* = Szeged, 1994, június, 45. p.
- ⁴⁶ Kanyó Ferenc: *A szegedi zsidóság holocaustja* = Szeged, 1994, június, 46. p.
- ⁴⁷ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 114-115. p.
- ⁴⁸ Másként: "A jótékonyág megment a haláltól" – Példabeszédek 9,4. = Oláh János: *Judaisztika II.*, Budapest, 1999, Filum Kiadó, 71. p.
- ⁴⁹ Habermann Gusztáv: *Szegeden dolgozott az ország szíve* = Délmagyarország, 1979. július 22., idézi: Scheiber Sándor: *Folklor és tárgytörténet*, Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 1136. p.
- ⁵⁰ Unterman, Alan: *Zsidó hagyományok lexikona*, Budapest, 1999, Helikon Kiadó, 81. p.
- ⁵¹ Reizner János: *Bevezetés* = Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, XII. p.
- ⁵² Klein Rudolf: *A szabadkai zsidóság felemelkedése és hanyatlása*, *Múlt és Jövő*, 1995. 1-2. sz. 143-160. oldal, az idézett helyen hivatkozik Iványi: *Szabadka szabad királyi város története* I. köt. Szabadka, 1892, Bittermann József könyvnyomdája, 487. p. című művére.
- ⁵³ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 3/2. kötet*, Szeged, 1991, Somogyi Könyvtár, 931. p.
- ⁵⁴ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526-1945.*, Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 317. p.
- ⁵⁵ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*. Budapest, 1991, Panoráma: 114. p.
- ⁵⁶ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 3/1. kötet*, Szeged, 1991, Somogyi Könyvtár, 590-591. p.
- ⁵⁷ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 3/1. kötet*, Szeged, 1991, Somogyi Könyvtár, 590-591. p.
- ⁵⁸ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, 213. p.
- ⁵⁹ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, 212. p.
- ⁶⁰ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, 334-339. p.
- ⁶¹ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 3/2. kötet*, Szeged, 1991, Somogyi Könyvtár, 943. p.
- ⁶² Karády Viktor: *Az asszimiláció Szegeden (Szociológiai kérdésvázlat)*, = A szegedi zsidó polgárság emlékezete, Szeged, 1900, Móra Ferenc Múzeum, 16-17. p.
- ⁶³ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 3/2. kötet*, Szeged, 1991, Somogyi Könyvtár, 931. p.
- ⁶⁴ Karády Viktor: *Az asszimiláció Szegeden (Szociológiai kérdésvázlat)* = A szegedi zsidó polgárság emlékezete, Szeged, 1900, Móra Ferenc Múzeum, 15-16. p.
- ⁶⁵ Karády Viktor adatait idézi Sipos József: *A szegedi zsidóság és az 1920-as nemzetgyűlési választások = A szegedi zsidó polgárság emlékezete*, Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 109-110. p.
- ⁶⁶ Kanyó Ferenc: *A szegedi zsidóság holocaustja* = Szeged, 1994, június, 46. p.
- ⁶⁷ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 3/2. kötet*, Szeged, 1991, Somogyi Könyvtár, 932. p.
- ⁶⁸ Karády Viktor adatait idézi Sipos József: *A szegedi zsidóság és az 1920-as nemzetgyűlési választások = A szegedi zsidó polgárság emlékezete*, Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 109. p.
- ⁶⁹ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 116. p.
- ⁷⁰ Reizner János: *Bevezetés* = Löw Immanuel és Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885. Endrényi Lajos és társa, XII. p.
- ⁷¹ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 118. p.
- ⁷² Löw Immanuel: *Az új zsinagóga*, Szeged, 1903, Traub B. és Társa, 1. p.
- ⁷³ Újvári Péter (szerkesztő): *Zsidó lexikon*, Budapest, 1929, 96. p.
- ⁷⁴ Somogyi György – Gerle János: *Baumhorn Lipót zsinagógái* = Évkönyv 1979/80., Budapest, 1980, MIOK, 355. p.
- ⁷⁵ Feuerstein Emil, dr.: *Egy marék virág – A magyarajku [!] zsidóság szellemi öröksége*, Tel-Aviv, 1987, a szerző kiadása, 461 p., 52. p.
- ⁷⁶ Gazda Anikó: *Zsinagógák és zsidó községek Magyarországon*, Budapest, 1991, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, 175. p.
- ⁷⁷ Pamer Nóra: *A magyarországi zsinagógák formai alakulása stílusok szerint* = Gerő László (főszerkesztő): *Magyarországi zsinagógák*, Budapest, 1989, Műszaki Könyvkiadó, 68. p.
- ⁷⁸ Pamer Nóra: *A magyarországi zsinagógák formai alakulása stílusok szerint* = Gerő László (főszerkesztő): *Magyarországi zsinagógák*, Budapest, 1989, Műszaki Könyvkiadó, 67. p.
- ⁷⁹ Somogyi György – Gerle János: *Baumhorn Lipót zsinagógái* = Évkönyv 1979/80., Budapest, 1980, MIOK, 365. p.

- ⁸⁰ Löw Immánuel: *Az új zsinagóga*, Szeged, 1903, Traub B. és Társa, 1-2. p.
- ⁸¹ Doppelfeld, Basilius, OSB: *Szimbólumok I., Az ember képei*, Pannonhalma, 1998., Bencés Kiadó és Terjesztő Kft., 99-100. p.
- ⁸² Bátyai Jenő: *Zsinagógák építészete = Délmagyarország*, 1986. január 9. 4. p.
- ⁸³ Torkos Róbert – Oláh Tamás: *A szegedi zsinagógák és a város zsidósága*, Szeged, [1997], Szegedi Temetkezési Kft., 36. p.
- ⁸⁴ Löw Immánuel: *Az új zsinagóga*, Szeged, 1903, Traub B. és Társa, 1. p.
- ⁸⁵ Löw Immánuel: *Az új zsinagóga*, Szeged, 1903, Traub B. és Társa, 14. p.
- ⁸⁶ Wellner István: *Kalauz Európa vallási műemlékeinek megtekintéséhez*, (h. n.), 1990, Medicina Könyvkiadó Vállalat, 175. p.
- ⁸⁷ Raj Tamás: *Színek és növények a zsinagógában = Élet és Tudomány*, 1991. 3. sz. 83-84. p.
- ⁸⁸ Armstrong, Karen: *Jeruzsálem*, Budapest, 1997, Európa Könyvkiadó, 169. p.
- ⁸⁹ Löw Immánuel: *Az új zsinagóga*, Szeged, 1903, Traub B. és Társa, 5. p.
- ⁹⁰ Pamer Nóra: *A magyarországi zsinagógák formai alakulása stílusok szerint = Gerő László (főszerkesztő): Magyarországi zsinagógák*, Budapest, 1989, 67. p.
- ⁹¹ Pál József – Újvári Edit, (szerkesztette): *Szimbólumtár*, Budapest, 1997. Balassi Kiadó, 453-457. p.
- ⁹² Löw Immánuel: *A szegedi új zsinagóga*, Szeged, 1903, Traub B. és Társa, 35 p.; A szegedi zsinagóga című, még stencilezett szöveg összeállítója Zucker István rabbival ellenőriztette (Löw rabbi) szövegét, majd 1982-ben ennek kivonatát a Szeged Touristtal adatta ki. Ezt követően immár szerzőként, csekély kiegészítéssel és némi szövegromlással (már nem igényelt ellenőrzést, lektort) gyarapítva mindazt amit Löw Immánuelnél talált, útikönyvekben hasznosította.
- ⁹³ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 117-118. p.
- ⁹⁴ Mikszáth Kálmán: *A szegedi zsidók*, Szegedi Napló, 1879. július 29. = Mikszáth Kálmán Összes Művei 57. kötet, Budapest, 1968. 70-73. p.
- ⁹⁵ Raj Tamás: *Zsidó hősi emlékek Szegeden = Új Élet*, 1986. február (41. évfolyam 4. szám), Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 4. kötet*, Szeged, 1994, Somogyi Könyvtár, 442. p.
- ⁹⁶ Kanyó Ferenc: *A szegedi zsidóság holocaustja = Szeged*, 1994, június, 46. p.
- ⁹⁷ Szabó Tibor: *Professzorok viharban = Szeged*, 1994, október, 44. p.
- ⁹⁸ Szabó Tibor: *Professzorok viharban = Szeged*, 1994, október, 45. p.
- ⁹⁹ Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust I-II. kötet*, Budapest, 1988, Gondolat, II. 50. p.
- ¹⁰⁰ Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust I-II. kötet*, Budapest, 1988, Gondolat, II. 51. p.
- ¹⁰¹ Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust I-II. kötet*, Budapest, 1988, Gondolat, II. 51. p.
- ¹⁰² Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust I-II. kötet*, Budapest, 1988, Gondolat, II. 55. p.
- ¹⁰³ Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust I-II. kötet*, Budapest, 1988, Gondolat, II. 56. p.
- ¹⁰⁴ Kanyó Ferenc: *A szegedi zsidóság holocaustja = Szeged*, 1994, június, 46. p.
- ¹⁰⁵ Kanyó Ferenc: *A szegedi zsidóság holocaustja = Szeged*, 1994, június, 47. p.
- ¹⁰⁶ Szabó Tibor: *Professzorok viharban = Szeged*, 1994, október, 45. p.
- ¹⁰⁷ Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust I-II. kötet*, Budapest, 1988, Gondolat, II. 57. p.
- ¹⁰⁸ Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust I-II. kötet*, Budapest, 1988, Gondolat, II. 60. p. Feltétlenül megemlítendő, hogy Teresa Horvath-Löw emlékei nem mindenben támasztják alá az amerikai professor kutatási eredményeit a prominens zsidók kiválasztásának folyamatával kapcsolatban. Szerinte a német parancsnok már a téglagyárban hívatta édesapját, Löw Lipótot, dr. Frenkelt és Kertész Ernőt.
- ¹⁰⁹ Molnár Judit: *Embermentés vagy árulás? A Kasztner akció szegedi vonatkozásai = ugyanő: Csendőrök, hivatalnokok, zsidók*, Szeged, 2000, Szegedi Zsidó Hitközség, 195. p.
- ¹¹⁰ Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust I-II. kötet*, Budapest, 1988, Gondolat, II. 60. p.
- ¹¹¹ Molnár Judit: *Embermentés vagy árulás? A Kasztner akció szegedi vonatkozásai = ugyanő: Csendőrök, hivatalnokok, zsidók*, Szeged, 2000, Szegedi Zsidó Hitközség, 193. p.
- ¹¹² Braham, Randolph L.: *A magyar holocaust I-II. kötet*, Budapest, 1988, Gondolat, II. 57. p.
- ¹¹³ Teresa Horvath-Löw közlése.
- ¹¹⁴ Szabó Tibor: *Professzorok viharban = Szeged*, 1994, október, 45. p.
- ¹¹⁵ *Múlt, jelen és jövő a Tisza partján = Új Élet*, 1957. június, 3. p.
- ¹¹⁶ *Új Élet*, 1946. október 31. 10. p.
- ¹¹⁷ Beneschofsky Imre főrabbi: *A vértanúk és áldozatok napja = Új Élet*, 1946. január 3. 1. p.
- ¹¹⁸ *Új Élet*, 1947. január 16. 16. p.
- ¹¹⁹ *Szegedi kulturmunka = Új Élet*, 1946. november 21. 2. p.
- ¹²⁰ *Új Élet*, 1948. szeptember 16. 7-8. p.
- ¹²¹ K. D. tudósítása = *Új Élet*, 1948. február 10. 4. p.
- ¹²² *Múlt, jelen és jövő a Tisza partján = Új Élet*, 1957. június, 3. p.
- ¹²³ Gráf Imre, dr.: *A felújított szegedi zsinagógáról = Szeged*, 1989. 6. szám, 23. p.

¹²⁴ *A szegedi zsidó hitközség* = Szegedi Extra, 1999. augusztus 20.

¹²⁵ Haraszi György: A *“Ben Chananja” szerkesztője* = Zombori István (szerkesztette): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*, Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 71. p.; Újvári Péter: (szerkesztő): *Zsidó lexikon*, Budapest, 1929, 543-544. p. E mű szerint Löw Lipót születésnapja május 23-a volt.

¹²⁶ Anyanyelve, melyet életrajzírói nem említenek, kétség kívül a jiddis lehetett. Nyelvtudásáról Feuerstein Emil dr.: *Lőw [!] Lipót* = ugyanő: *Egy marék virág, A magyarországi zsidóság szellemi öröksége, I. kötet*, Tel-Aviv, 1986, A Megörökítési Emlékbizottság kiadása, 34. p.; Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 173. p.

¹²⁷ Hidvégi Máté: *Lőw Lipót 1849-es börtönnaplója* = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 116-124. p.

¹²⁸ Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak...* Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 68-69. p. A héber iskolán valószínűleg hédert, alsó iskolát kell értenünk.

¹²⁹ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-1885*, Szeged, 1885, Endrényi Lajos és Társa, 175. p.; Feuerstein Emil dr.: *Lőw [!] Lipót* = ugyanő: *Egy marék virág, A magyarországi zsidóság szellemi öröksége, I. kötet*, Tel-Aviv, 1986, A Megörökítési Emlékbizottság kiadása, 35. p.

¹³⁰ Hidvégi Máté: *Lőw Lipót 1849-es börtönnaplója* = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 116-124. p.

¹³¹ Habermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár családok történetéhez*, Szeged, 1992, Csongrád Megyei Levéltár és a Móra Ferenc Múzeum, 179. p.

¹³² Haraszi György: A *“Ben Chananja” szerkesztője (Ecsetvonások Löw Lipót arcképéhez)* = Zombori István (szerkesztette): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*, Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 71-72. p.

¹³³ Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak...* Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 69. p.

¹³⁴ Hidvégi Máté: *Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immanuelre* = ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak*, Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 12. p.

¹³⁵ Hidvégi Máté: *Lőw Lipót 1849-es börtönnaplója* = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 116-124. p.

¹³⁶ Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak...* Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 69. p.

¹³⁷ Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak...* Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 69. p.

¹³⁸ Gonda László: *A zsidóság Magyarországon 1526-1945.*, Budapest, 1992, Századvég Kiadó, 79. p.

¹³⁹ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 178. p.

¹⁴⁰ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 44. p.

¹⁴¹ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 128. p.

¹⁴² Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 129. p.

¹⁴³ Löw Immanuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 190. p.

¹⁴⁴ Eötvös Károly: *Magyar alakok*, Budapest, 1904, 74-79. p. = idézi: Schweitzer József: *Magyar írók — magyar rabbikról* = *Évkönyv 1970*, Budapest, 1970, MIOK, 244. p.

¹⁴⁵ Szilágyi Sándor: *Zsidó pap, tanár, orvos, diák a pápai református főiskola tanári testületében* = *Új Élet*, 1948. május 6. 8. p., hivatkozik Kiss Ernő: *A dunántúli református egyházkerület pápai főiskolájának története* (1898) című művének 259. oldalára.

¹⁴⁶ Marczali Henrik: *Emlékeim* = *Nyugat*, 1929. 688. p. = idézi: Schweitzer József dr.: *Magyar írók — Magyar rabbikról* = *Évkönyv 1970*, Budapest, 1970, MIOK, 244. p.

¹⁴⁷ Haraszi György: A *“Ben Chananja” szerkesztője (Ecsetvonások Löw Lipót arcképéhez)* = Zombori István (szerkesztette): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*, Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 63. p.

¹⁴⁸ Scheiber Sándor: *Lőw Lipót Magyar Zsinagógája* = *Új Élet*, 1952. május 15.

¹⁴⁹ Zakar Péter: *Tábori rabbik 1848-49-ben* = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 88-102. p.

¹⁵⁰ Feuerstein Emil dr.: *Lőw [!] Lipót* = ugyanő: *Egy marék virág, A magyarországi zsidóság szellemi öröksége, I. kötet*, Tel-Aviv, 1986, A Megörökítési Emlékbizottság kiadása, 36. p.

¹⁵¹ Haraszi György: A *“Ben Chananja” szerkesztője (Ecsetvonások Löw Lipót arcképéhez)* = Zombori István (szerkesztette): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*, Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 71-72. p.

¹⁵² Zakar Péter: *Tábori rabbik 1848-49-ben* = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 88-102. p.

¹⁵³ Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században* = *Múlt és Jövő*, 1996, 2. szám, 19. p.

¹⁵⁴ Haraszi György: A *“Ben Chananja” szerkesztője (Ecsetvonások Löw Lipót arcképéhez)* = Zombori István (szerkesztette): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*, Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 66. p.

¹⁵⁵ Haraszi György: A *“Ben Chananja” szerkesztője (Ecsetvonások Löw Lipót arcképéhez)* = Zombori István (szerkesztette): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*, Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 62-64. p.

¹⁵⁶ *Az Isten velünk vagyunk! Sellyén tartott Tábori beszéd* Löw Lipót pápai főrabbitól, Pápán a ref. főiskola betűivel 1848. = *Múlt és Jövő* 1998. 1. szám, 4-7. p.

- ¹⁵⁷ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 191. p.
- ¹⁵⁸ Hidvégi Máté: *Löw Lipót 1849-es börtönaplója* = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 116-124. p.
- ¹⁵⁹ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 196. p.
- ¹⁶⁰ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, című művéből idézi Löw Lipót naplóját Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról* (második rész) = *Évkönyv 1973/74.*, Budapest, 1974, MIOK, 197. p.
- ¹⁶¹ Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról* (második rész) = *Évkönyv 1973/74.*, Budapest, 1974, MIOK, 197. p.
- ¹⁶² Zakar Péter: *Tábori rabbi 1848-49-ben* = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 88-102. p.
- ¹⁶³ Raj Tamás: *Löw Lipót főrabbi regényes ábrázolásban* = *Új Élet*, 1969. augusztus 15. 2. p. – Posonyi László: *Bűnbak és áruló* című, az Ecclesia Kiadónál megjelent, Kuthy Lajosról szóló regényes életrajzában a főhős megbánja antiszemitizmusát.
- ¹⁶⁴ Hidvégi Máté: *Löw Lipót 1849-es börtönaplója* = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 116-124. p.
- ¹⁶⁵ Hidvégi Máté: *Löw Lipót 1849-es börtönaplója* = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám, 116-124. p.
- ¹⁶⁶ Magyar fordítását közreadja: Hidvégi Máté: *Löw Lipót 1849-es börtönaplója* = *Múlt és Jövő*, 1998. 1. szám,
- ¹⁶⁷ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 200. p.
- ¹⁶⁸ Feuerstein Emil dr.: *Löw [!] Lipót* = ugyanó: *Egy marék virág, A magyarországi zsidóság szellemi öröksége*, I. kötet, Tel-Aviv, 1986, A Megörökítési Emlékbizottság kiadása, 38. p.
- ¹⁶⁹ Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 115. p.
- ¹⁷⁰ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 182. p.
- ¹⁷¹ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 180. p.
- ¹⁷² Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 204. p.
- ¹⁷³ Habermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár családok történetéhez*, Szeged, 1992, Csongrád Megyei Levéltár és a Móra Ferenc Múzeum, 179. p.
- ¹⁷⁴ Újvári Péter: (szerkesztő): *Zsidó lexikon*, Budapest, 1929, 543-544. p.
- ¹⁷⁵ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 211. p.
- ¹⁷⁶ Reményi Gyenes István: *Ismerjük őket? Zsidó származású nevezetes magyarok arcképcsarnoka*, 2. javított és bővített kiadás, Budapest, 1997, Ex libris Kiadó, 122. p.
- ¹⁷⁷ Kármán Mór: *A zsidóság hívátása és a rabbiság feladata* = *Múlt és Jövő*, 1914. januári száma, 3. oldal.
- ¹⁷⁸ Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról* = *Évkönyv 1970*, Budapest, 1970, MIOK, 244. p.
- ¹⁷⁹ Bródy Ernő: *Dr. Löw Tóbiás* = *Új Élet*, 1958. október 15. 5. p.
- ¹⁸⁰ Katz, Jákov: *A begyógyítatlan szakítás* = *Múlt és Jövő*, 1996, 2. szám, 38-39. p.
- ¹⁸¹ Szigeti János: *A hódmezővásárhelyi hitközség múltja és jelene* = *Új Élet*, 2001. január 1. 5. p.
- ¹⁸² Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak...* Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 69. p.
- ¹⁸³ Kemény József: *Vázlatok a győri zsidóság történetéből*. Kallós Henrik előszavával. Függelékül Löw Lipót tempomavató beszéde, Győr, 1930, a szerző kiadása, 236 p.
- ¹⁸⁴ Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról* (második rész) = *Évkönyv 1973/74.*, Budapest, 1974, MIOK, 197. p.
- ¹⁸⁵ Schweitzer József: *Magyar írók – magyar rabbikról* (harmadik rész) = *Évkönyv 1975/76.*, Budapest, 1976, MIOK, 306. p.
- ¹⁸⁶ Csetényi Imre: *A provisorium korának zsidó művészei a napisajtó tükrében* = Scheiber Sándor (szerkeszti): *Keleti dolgozatok Löw Immánuel emlékére*, Budapest, 1947, 64-65. p.
- ¹⁸⁷ Komlós Aladár: *A magyar zsidóság irodalmi tevékenysége a XIX. században* = *Múlt és Jövő*, 1996, 2. szám, 19. p.
- ¹⁸⁸ Újvári Péter: (szerkesztő): *Zsidó lexikon*, Budapest, 1929, 543-544. p.
- ¹⁸⁹ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immánuel felett* = *Évkönyv 1970*, Budapest, 1970, MIOK, 259. p.
- ¹⁹⁰ Habermann Gusztáv: *Személyi adattár a szegedi polgár családok történetéhez*, Szeged, 1992, Csongrád Megyei Levéltár és a Móra Ferenc Múzeum, 179. p.
- ¹⁹¹ Haraszi György: *A "Ben Chananja" szerkesztője (Ecsetvonások Löw Lipót arcképéhez)* = Zombori István (szerkesztette): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*, Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 71-72. p.
- ¹⁹² Újvári Péter: (szerkesztő): *Zsidó lexikon*, Budapest, 1929, 543-544. p.

- ¹⁹³ Haraszi György: *A "Ben Chananja" szerkesztője (Ecsetvonások Löw Lipót arcképéhez)* = Zombori István (szerkesztette): *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*, Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 61-78. p.
- ¹⁹⁴ Löw Lipót: *Sámuel próféta és Széchenyi István történelmi párhuzamban*, Szeged, 1860, Burger Zsigmond, 16 p.
- ¹⁹⁵ Schöner Alfréd: *Löw Lipót, a példakép* = *Új Élet*, 1975. október 1. 3. p. (XXX. évfolyam 19. szám).
- ¹⁹⁶ Apró Ferenc: *Hol sírjaik domborulnak...* Szeged, 1998, Szegedi Temetkezési Kft., 69. p.
- ¹⁹⁷ Hídvégi Máté: *Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immánuelre* = ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak*, Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 13. p.
- ¹⁹⁸ Dr. Schindler József: *Löw Lipót halálának 75. évfordulóján* = *Új Élet*, 1950. október 8., 3-4. p.
- ¹⁹⁹ Szegedi Híradó, 1875. október 17. (17. évfolyam 125. szám) 3. p.
- ²⁰⁰ Kristó Gyula (sorozatszerkesztő): *Szeged története 3/2.*, Szeged, 1991, Somogyi Könyvtár, 931-932. p.
- ²⁰¹ Az olvasóegyleti rendezvény műsorát, valamint Kiss József 80 soros költeményét közölte a Szegedi Híradó 1876. október 15. (18. évf. 126. szám) 2. p.
- ²⁰² Orbán Ferenc: *Magyarország zsidó emlékei, nevezetességei*, Budapest, 1991, Panoráma, 118. p.
- ²⁰³ Mikszáth Kálmán: *A szegedi zsidók*, Szegedi Napló, 1879. július 29. = Mikszáth Kálmán Összes Művei, 57. kötet, Budapest, 1968. 70-73. p.
- ²⁰⁴ Dr. Schindler József: *Löw Lipót halálának 75. évfordulóján* = *Új Élet*, 1950. október 8., 3-4. p.
- ²⁰⁵ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 248. p.
- ²⁰⁶ Bálint Sándor: *Löw Immánuel emlékezete* [1948.] = ugyanő: *A hagyomány szolgálatában – Összegyűjtött dolgozatok*, Budapest, 1981. Magvető Könyvkiadó, 216-217. p.
- ²⁰⁷ Újvári Péter (szerk.): *Zsidó lexikon*, Budapest, 1929, 543. p. és Haraszi György: *A "Ben Chananja" szerkesztője*, *A szegedi zsidó polgárság emlékezete*, Szeged, 1990, Móra Ferenc Múzeum, 77. p.
- ²⁰⁸ Bálint Sándor: *Löw Immánuel emlékezete* = Tiszatáj, 1948. 7-8. sz., 355-356. p.; Scheiber Sándor: Kálmány Lajos leveleiből Löw Immánuelhez = Tiszatáj, 1945. 4. szám, 36. p., valamint Zsadányi Oszkár: *The tragedy of Man = Új élet*, 1964. május 1. 5. p.
- ²⁰⁹ Feuerstein Emil: *Löw Immánuel* = ugyanő: *Egy marék virág*, 3. kötet, Tel-Aviv, [é.n.], a szerző kiadása, 81. p.
- ²¹⁰ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 214. p.
- ²¹¹ Hídvégi Máté: *Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immánuelre* = ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak*, Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 13-14. p.
- ²¹² Raj Tamás: *Emlékezés Löw Immánuelre* = *Új Élet*, 1965. augusztus 1. 2. p.
- ²¹³ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 211. p.
- ²¹⁴ Löw Immánuel – Kulinyi Zsigmond: *A szegedi zsidók 1785-től 1885-ig*, Szeged, 1885, Kiadja a szegedi zsidó hitközség, nyomtatott Endrényi Lajos és társánál, 252. p.
- ²¹⁵ Csongor Győző: *Aki az Úr szőlejében dolgozott* = Szeged, 1994, szeptember, 28. p.
- ²¹⁶ Bálint Sándor: *Löw Immánuel emlékezete* = Tiszatáj, 1948. 7-8. sz. 355-356. p.
- ²¹⁷ Scheiber Sándor: *Emlékezés Löw Immánuel felett* = Évkönyv 1970, Budapest, 1970, MIOK, 259. p.
- ²¹⁸ Scheiber Sándor: *Emlékezés Löw Immánuel felett* = Évkönyv 1970, Budapest, 1970, MIOK, 262. p.
- ²¹⁹ Scheiber Sándor: *Emlékezés Löw Immánuel felett Szegeden 1969, június 29-én, Múlt és Jövő*, 1989. 2. sz. 36-38. p.
- ²²⁰ Scheiber Sándor: *Emlékezés Löw Immánuel felett* = Évkönyv 1970, Budapest, 1970, MIOK, 262. p.
- ²²¹ Scheiber Sándor: *Löw Immánuel és a magyar néprajz* = ugyanő: *Folklór és tárgytörténet*, Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 359. p.
- ²²² Móra Ferenc: *Pálmák és pályák* = ugyanő: *Beszélgetés a ferdetoronnyal*, Budapest, 1928, Lantos Rt., 125. p.
- ²²³ Hídvégi Máté: *A Löw-per* = *Múlt és Jövő*, 1996. 3. szám, 85-96. p. (A per legteljesebb feldolgozása).
- ²²⁴ Scheiber Sándor: *Löw Immánuel és a magyar néprajz* = ugyanő: *Folklór és tárgytörténet*, Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 359. p.
- ²²⁵ Scheiber Sándor: *Emlékezés Löw Immánuel felett* = Évkönyv 1970, Budapest, 1970, MIOK, 263. p.
- ²²⁶ Csongor Győző: *Könyvek és virágok nagyszerű öreg embere*, Szeged, 1989, 6. szám, 20. p.
- ²²⁷ Scheiber Sándor: *Löw Immánuel és a magyar néprajz* = ugyanő: *Folklór és tárgytörténet*, Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 360. p.
- ²²⁸ Csongor Győző: *Aki az Úr szőlejében dolgozott* = Szeged, 1994, szeptember, 29. p.
- ²²⁹ Csongor Győző: *Aki az Úr szőlejében dolgozott* = Szeged, 1994, szeptember, 28. p.
- ²³⁰ Ezek összegyűjtött kiadása: *Fauna und Mineralien der Juden*, Herausgeben von A. Scheiber. Hildesheim, 1969. Löw folklorisztikus tanulmányai összegyűjtve: *Studien zur jüdischen Folklore*, Ed. A. Scheiber. Hildesheim, 1994.
- ²³¹ Scheiber Sándor: *Löw Immánuel és a magyar néprajz* = ugyanő: *Folklór és tárgytörténet*, Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 360. p.

- ²³² Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immanuel felett* = Évkönyv 1970, Budapest, 1970, MIOK, 261. p.
- ²³³ Kenyeres Ágnes (főszerkesztő): *Magyar Életrajzi Lexikon II.*, Budapest, 1981, Akadémiai Könyvkiadó, 95. p.
- ²³⁴ Csongor Győző: *Aki az Úr szőlejében dolgozott* = Szeged, 1994, szeptember, 29. p.
- ²³⁵ Hidvégi Máté: *Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immanuelre* = ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak*, Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 20. p.
- ²³⁶ Újvári Péter (szerk.): *Zsidó lexikon*, Budapest, 1929, 543. p.
- ²³⁷ Scheiber Sándor: *Őszikék* = Új Élet, 150. június 29., 3. p.
- ²³⁸ Csongor Győző: *Aki az Úr szőlejében dolgozott* = Szeged, 1994, szeptember, 27. p.
- ²³⁹ Hidvégi Máté: *Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immanuelre* = ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak*, Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 30-31. p.
- ²⁴⁰ *Löw [!] Immanuel Trianon-beszédéből* = Délmagyarország, 1930. június 8. 5. p. – Löw I. fényképével.
- ²⁴¹ Weinstein Pál: *Löw Immanuel szembetegsége*, Budapest, 1974., MIOK Évkönyv 1973/74., 109. p.
- ²⁴² Bálint Sándor: *Löw Immanuel emlékezete, (szerkesztette:) Scheiber Sándor* = Tiszatáj, 1948. 7-8. sz. 355-356. p.
- ²⁴³ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immanuel felett* = Évkönyv 1970, Budapest, 1970, MIOK, 261. p.
- ²⁴⁴ Hidvégi Máté: *Nézd, a tenyeremre rajzoltalak – Emlékezés Löw Immanuelre* = ugyanő: *Tenyeremre rajzoltalak*, Budapest, 1998, Liget Műhely Alapítvány, 31. p.
- ²⁴⁵ Schweitzer József: *Magyar írók magyar rabbikról*, Évkönyv 1973/74, Budapest, 1974, MIOK, 199. p., Dernői Kocsis László: *Politikusok és kalandorok*, Budapest, 1973. című művéből.
- ²⁴⁶ Benda Kálmán (főszerkesztő): *Magyarország történeti kronológiája III.*, Budapest, 1982, Akadémiai Kiadó, 903-904. p.
- ²⁴⁷ Feuerstein Emil: *Löw Immanuel* = ugyanő: *Egy marék virág*, 3. kötet, Tel-Aviv, [é.n.], a szerző kiadása, 84. p.
- ²⁴⁸ Feuerstein Emil: *Löw Immanuel* = ugyanő: *Egy marék virág*, 3. kötet, Tel-Aviv, [é.n.], a szerző kiadása, 80. p.
- ²⁴⁹ Scheiber Sándor, dr.: *Szeged tanítása* = Új Élet, (XIV. évfolyam 13. szám), 1958. július 1. 3. p.; valamint Zsadányi Oszkár: *Tizenötezen látogatták a szegedi zsinagóga hangversenyait* = Új Élet, (XXIII. évfolyam 18. szám) 1968. szeptember 15. 7. p.
- ²⁵⁰ Csongor Győző: *Aki az Úr szőlejében dolgozott* = Szeged, 1994, szeptember, 29. p.
- ²⁵¹ Új Élet, 1947. május 1. 4. p.
- ²⁵² Kanyó Ferenc: *A szegedi zsidóság holocaustja* = Szeged, 1994. június, 47. p.
- ²⁵³ Molnár Judit: *Embermentés vagy árulás? A Kasztner-akció szegedi vonatkozásai* = ugyanő: *Csendőrök, hivatalnokok, zsidók – Válogatott tanulmányok a magyar holokauszt történetéből*, Szeged, 2000, Szegedi Zsidó Hitközség, 195. p.
- ²⁵⁴ Teresa Horvath-Löw közlése.
- ²⁵⁵ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immanuel felett* = Évkönyv 1970, Budapest, 1970, MIOK, 264. p.
- ²⁵⁶ *Löw Immanuelné halála* = Új Élet, 1951. január 11. 6. p.
- ²⁵⁷ Scheiber Sándor: *A Löw könyvtár és hagyaték sorsa* = Új Élet, 1948. augusztus 5. 14. p.
- ²⁵⁸ *Múlt és Jövő* 1990. évi 1. szám 30-38. p.
- ²⁵⁹ Scheiber Sándor:[4] *Ábrahám látomása* = *Múlt és Jövő*, 1989, 2. sz. 35-36. p., Új Élet, 1947. május 1., 4. p.
- ²⁶⁰ Scheiber Sándor: *Folklor és tárgytörténet*, Budapest, 1996, Makkabi Kiadói Kft., 344-377. p.
- ²⁶¹ Scheiber Sándor: *Löw emlékünnepe a szegedi városházán* = Új Élet, 1947. július 31. 6. p.
- ²⁶² Scheiber Sándor: *Őszikék* = Új Élet, 150. június 29., 3. p., a lap június 22-i számának 2. oldalán 16-át jelölik meg a sírkőavatás napjaként.
- ²⁶³ Scheiber Sándor: *Emlékbeszéd Löw Immanuel felett Szegeden 1969. június 29-én* = *Múlt és Jövő*, 1989, 2. sz. 36-38. p., valamint Évkönyv 1970, Budapest, 1970, MIOK, 258-265. p.
- ²⁶⁴ *Löw Immanuel emléktáblájának avatása* = Új Élet, 1969. július 18. 2. p.
- ²⁶⁵ Scheiber Sándor: *Löw Immanuel plakettje Szegeden* = Új Élet, (XXX. évfolyam 20. szám), 1975. október 15. 3. p.
- ²⁶⁶ Évkönyv 1983/84., Budapest, 1984, MIOK, 230. p.

Kiadványunk Szeged múltjának egy olyan szeletét idézi fel, amelyben a város virágzott, az árvíz hullámsírából újjászületve gyarapodott, befogadott és kisugárzott.

A szegedi zsidó magyarok – nem jelentéktelen kezdetek után – a két Löw évszázadnyi időt átfogó munkásságának idején – részt vettek a palotás Szeged megteremtésében, a város közéletének, kultúrájának felvirágoztatásában – ezért kötelességünk emléküket megőrizni és ápolni.

Az itt olvasható három írást a Szeged folyóiratban megjelentek alapján adjuk közre azzal a szándékkal, hogy iskolákban, könyvtárakban minden érdeklődő számára hozzáférhető legyen. A bőséges jegyzetanyag lehetővé teszi az érdeklődők számára, hogy a helytörténet és a szaktudományok témával kapcsolatos fontos műveit elérhessék, kézbe vehessék, elolvassák.